

ELAV TEADUS № 48
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEERIA
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS I. DETSEMBRIL 1935. № 12

POLIITILISED PEAVOOLUD

ELAV TEADUS N° 48
EESTI KIRJANDUSE SEELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEELTSI
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS 1. DETSEMBRIL 1922 N° 12

SISSEJUHATUST POLIITIKASSE

on varem ilmunud:

- I. SISSEJUHATUS POLIITI-
KASSE I. Poliitiliste aadete
ja vormide areng vanakreeka
linnriigist nüüdisajani. Kirju-
tanud prof. F. J. C. Hearn-
shaw ja prof. G. D. H. Cole.
104 lk. Elav Teadus nr. 8.
 - II. NÜÜDNE MAAILMAPOLII-
TIKA JA EESTI. Kirjuta-
nud prof. Ants Piip. 2 kaardi
ja 1 pildiga. 114 lk. Elav
Teadus nr. 11.
 - III. PARLAMENTARISM JA
EESTI PÕHISEADUS. Kir-
jutanud Eugen Maddison. 104
lk. Elav Teadus nr. 17.
 - IV. ERAKONNAD EESTIS.
Kirjutanud Ed. Laaman. 104lk.
Elav Teadus nr. 26.
-

A-7963

SISSEJUHATUS POLIITIKASSE V

POLIITILISED PEAVOOLUD

KONSERVATISM, LIBERALISM,
SOTSIALISM

KIRJUTANUD ROOTSI ERITEADLASED DR. L. LJUNGLUND,
DR. H.-K. RÖNBLUM JA R. LINDSTRÖM

REDIGEERINUD JA JARELSÕNA KIRJUTANUD
PROF. P. TARVEL

Korpl Vironia
RAAMATUKOGU.
Inv. Nr. 1072

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1935

TOIMETUS: A. ANNI — TEGEV TOIMETAJA,
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, K. KONIK, J. KÖPP,
J. LANG, J. ROOS, P. TARVEL, F. TUGLAS.

TOIMETUSE AADRESS EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

TÖLKED ROOTSI KEELEST TEINUD
AINO RÄNK

G. Roht'i trükk, Tartus 1936.

Konservatism.

Kirj. dr. Leonhard Ljunglund.

Konservatiivne mõtlemisviis.

Erakonnaelu pärast maailmasõda.

Tegelikust poliitikast on meie päevil huvitatud terve maailm, kuid kõrgelkõlavaisse ideepoliitilisse programmesse suhtutakse silmapaistva ükskõiksusega. Alles suure maailmasõja ajal esinesid poliitilised ideed otsekui rahva saatustähena. Mäletatakse ju veel, kuidas president Wilson pidas demokraatia kindlustamist maailmasõja sisimaks mõtteks. Kuid nagu teada ei kestnud kuigi kaua, kui demokraatia täht mitmes kohas kattus pilvedesse, kuna proletaarlik-diktaatorlikud ja fašistlikud püüded kerkisid esile üllatava jõuga.

Vaevalt tahab keegi veel tõsiselt väita, et rahvas ei eksi kunagi. Demokraatlik dogmaatika võib puhata, kuid massi psühholoogia tekitab imestust ja rahutust.

Just need rahvalikud erakonnad, kes enne sõda olid kõige julgemad oma tuleviku suhtes, on nüüd suurimal määral ohustatud. Sõda lõi surmahoobi arengu optimismile, sellele rõõmsale tulevikulootusele, mis andis liberalismile tema tugevuse. Jutt suurimast võimalikust õnnest suurimale võimalikule hulgale muutub mõttetuks, kui tulevikulootused vankuma

löövad. Tulevik on see, mis peab tooma õnne, kuid liberaalse poliitika ülesanne on ikka olulisel määral piirdunud sellega, et kõrvaldada takistused õnnistuse ja otumiseks võimalikult paljude vahel.

Mis puutub sotsiaaldemokraatiasse, siis on see loogiliselt sama needuse all; oma marksistlikul kujul on temagi ehtis arenguoptimismi laps. Muidugi uskus Karl Marx, et ta on kõrvaldanud oma „teaduslikust“ sotsialismist utoopilised kujutelmad, kuid nagu teame lootis ta seejuures, et kõik loodusjõud, milliste hulka ta luges ka inimese, kindlustavad automaatselt tema riigi saabumise. Muidugi pole see usk liberalistlikust usust tugevam. Kui sotsiaaldemokraatia veel paljudes maades on tähtis ja mõjuvõimas erakond, siis oleneb see asjaolust, et ta on tugevasti organiseeritud ja rahuldub klassipoliitikaga; kuid nähtavasti on ta siiski sunnitud oma apokalüptilised ennustused sotsiaalsest maailmarevolutsioonist panema mõneks ajaks kolikambrisse.

Peab avalikult ja kõhklemata tunnistama, et meie ajal valitseb konservatiivsel tiival palju arusaamatusi ja et laiemates hulkades leidub kaunis vähe arusaamist konservatismi kui elulise teguri ülesandeist. Suurimal määral oleks soovitav elavam ja kindlam teadvus sellest, et konservatismi ülesandeks on võimal hoida kultuurikandvaid pärimusi ja harjumusi, kaitsta kohusemõistet ja ohvrimeelsust, vastastikust abistamist ja terviku üleolekut selle üksikuist osadest. See tsivilisatoorne konservativism on ses mõttes demokraatlik, et ta püüab läbistada ja tõsta kõiki ühiskonnakihte ja üksikisikuid. Ta ei või õigeks pidada vahetut massivõimu, sest eristumine on vajalik igale elukõlvulisele ühiskondlikule organisatsioonile; ta peab

taunitavaks säärast erakonnaaimu, milles tundub kihikuuluvuse maiku. Seepärast ta peabki eitama klassipoliitikat ja veel enam fašismi, mis tahab õiguse alal kehtima panna inimsusele vääritud olukorda.

Pärastsõjaaegne segadus erakonnaelus märgitseb teatavas mõttes aeglast ärkamist neist eksimusist, mis põhjustasidki selle suure õnnetuse — maailmasõja. Kuid teisalt tõendab see ka, et need sisemised vasturääkivused, mis viisid kultuurielu kriisiseisundisse, pole kaugeltki veel võidetud. Rohkem edasijõudnud kultuur-riiges on nüüd tehtud mingisugune relvade-rahuh, nii et vabaduse ja korra pooldajad — kui erinevad muis asjus nende arvamised ka ei oleks — on nõustunud kaunis kaugeleulatavaks koostööks. Et aga see koostöö pole kas mitte sugugi või on jälle väga halvasti läbi mõeldud, siis tehakse seda ainult umbropsu ning raskendatakse omavaheliste kahtlustamistega ja alatute nägelustega. Nii tagab see koostöö tsivilisatsioonile kahjuks ainult väga puuduliku kaitse.

Tasakaalu puudumise põhjused.

Mis oleks inimene ilma ühiskondliku eluta? Sama vähe kui teised „loomad“ tunneks ta kirjandust või kunsti — tervet seda vaimsuse hiilgavat aparati, mille abil ta on looduses tõusnud valitseja kohale. Aga ta peab palju maksma selle väärrika asendi eest. Ühiskond ei lase temal vabalt elada kõigi oma tuliste tungide ja trotsivate tujude järgi, vaid nõuab, et meie peaksime laskma endid pidurdada ning painduksime moraalseaduste, käitumis- ja korraeeskirjade alla. Ta nõuab meilt tööd, vaeva ja loendamatuid ohvreid.

Oleks kindlasti raske leida niivõrra konservatiivset inimest, et ta oleks täiesti rahul omaaegse

ühiskonnaga; ikka leidub midagi ühiskonnaehitises, mida me meeleldi sooviksime näha teisiti. Radikaalid tahavad algusest peale ühiskonda ümber teha, nii et see laseks meid kõiki elada oma tahtmise järgi ja ühtlasi kindlustaks julgeoleku ja edasijõudmise. Inimsõbralikud mõtlejad on unistanud ideaalsest ühiskonnast, aga näib nagu oleks sama võimatu teostada täiuslikku ühiskonda kui üldse kõike absoluutset maailmas. Vaadeldes Platoni „Riiki“¹⁾, Thomas Morus'e „Utopiat“ ja Campanella „Päikeseriiki“ oleme rõõmsad, et meil pole vaja seal olla. Aga kas on siis ideaalühiskonna moodsailgi leiutajail käsi paremini käinud? Kas vene kommunistlikust ühiskonna-paradiisist on saanud midagi muud kui taevasinasse kaduv unistus? Selle idee paneb miljonid südamed lõkendama, aga selle tõelikkus on olnud täis pimedust ja viletsust — vähemalt praeguseni.

Vahel kuuleme arvamist, et inimeste võime palju kannatada oma meeleliste õnneunistuste teostamise pärast on kindlustuseks, et nad võivad leida teed õiglasesse ja õnneliku ühiskonda. Kiidetakse idealismi nende rühmade, ühiskonnaklasside ja rahvaste juures, kelle üksmeel on tekkinud välise surve tõttu. Aga mis sünnib tõelikkuses? Inimeste kokkusulatamine ühiseis kannatusis ja lootusis kõlbab küll nn. saatuse pimedate tööriistade loomiseks rahutuste, revolutsioonide ja sõdade ajal, kuid harva mõistlikkude ühiskonnakujundajate kasvatamiseks. Sest selle ühistundelise solidaarsuse taga seisab lootuste fanatism, mis ikka kaldub minema äärmusisse — kannatusest ja kaastundest julmusesse ja hoolimatusesse, niipea kui seks avanevad võimalused.

Meie aeg on täis säärast lõhkeainet. Eriti Euroo-

1) Vt. Sissejuhatus poliitikasse I, E. Teadus nr. 8.

pas leidub rohkesti rahvusi ja sotsiaalseid rühmitisi, kes ootavad oma kättemaksu ja kauaigatsetud õnne päeva. Nende tundelaad on nakkav ja hoolimata moodsa sõja hädaohtude kartmisest on tasakaal äärmiselt ebakindel. Äri- ja poliitilises elus on ainult üks kukesamm optimismi ja pessimismi, taevaliku üksmeelsus-unistuste ja pörguliku sõjahirmu vahel. „Inimesed on kaotanud tasakaalu,“ kuuleme öeldavat. Ei, nad on lakanud tasakaalu otsimast.

Varemini seisid keskmised kodanikud kõigis ühiskonnakihtides autoriteediusu ja traditsioonide mõju all, mis ei nõudnud neilt mitte ainult masinlikku alistumist, vaid ka enesedistsipliini ja seaduste ning moraalikäskude austamist. Nüüd on traditsioonid täiesti lagunemas ja moraalikäskude suhtelisust kuulutatakse kõikjal. Kuid kõige mõtlemapanevam on see, et isegi nüüdisaja juhtivate ja tooniandvate vaimude hulgas valitseb suur mõtete lahkuminek ses küsimuses, mis puutub inimese olemusse ja eesmärki.

Meie päevil on moes kompromissi loomine vana idealismi ja vana materialismi vahel, sulatades need vastandid nn. elufilosoofia sünteesiks. Aga milline on see põhimõte, mida niiviisi konstrueeritakse? Lähemal vaatlusel leiame selles üllatavat sugu- lust Schopenhauer'i metafüüsilise elutahtega. Vahe seisab ainult vaateleja seisukohavõtus. Mida Schopenhauer pidas kõigi meie õnnetuste rahutuks, alati voolavaks allikaks, seda me täna hindame ja kummardame. Elutahe ei tunne piiri ega küllastumist, see on alalise rahuldamatuse läte, rõhutas too suur saksa pessimist.

Ka on teatavad enam või vähem kõmulist laadi

bioloogilised teooriad suurendanud moodsa mõtteelu tasakaalutust. Darwin'i teooria, et loodus arendab kõrgemaid liike alaväärtuslikkude olendite hävitamise ja väärtuslikumate soodustamise teel, on märgatavalt mõjutanud Nietzsche õpetusi massist ja üliinimesest. Sama teooria ilmneb ka rassiülbuses ja rassivihas. Freud'i õpetused kompleksidest ja allasurutud tungidest inimlikkude hingehaiguste põhjustajaina¹⁾ ei suuda igatahes mitte õhutada enesedistsiplineerimist, küll aga pakuvad nad lõtvu- sele häid ettekäandeid, sest need õpetused, samuti kui Schopenhauer'i pessimismgi, ei tunne mingit muud tasakaalu kui surma oma. Ka Bergson oma *élan vital*'i (elu elaan, eluhoo) õpetusega, oma eksplosiivse, tundeplahvatusliku elufilosoofiaga pole isikliku tasakaalu püüdmisel just sobivaks õpetajaks.

Imelik küll, et elufilosoofia pooldajad sugugi ei märka tervet hulka bioloogilisi tähelepanekuid, mis räägivad selle ülitundliku ja eksplosiivse elumõiste vastu. Inimsuse üllaim õpetaja igatahes nägi puhast tasakaalu ja õrna ning kaunist kooskõla õitsevas looduses: „Vaadake lilli väljal!“

Aga ka teisumise (mutatsiooni) teooria näitab, kuidas looduses tekivad uued liigid, tänu orgaanilise looduse erilisele võimele, mille kaudu üks püsivaks peetud liik ometi võib teatud ebaharilikes olusuhteis põhjalikult ümber kujuneda. Iseäranis raskeis elamistingimuses, äärmises soojusastmes või keemilisel mõjustusel muutub üks liik silmnähtavalt ja kohandab selle järele ka oma loomusunnilised elutoimingu- gud, nii et ta võib vastu pidada neile uusile elamistingimustele.

¹⁾ Vt. K. Holzmeyer, Alateadvus ja psühhoanalüüs, El. Teadus nr. 31.

Kas pole see muutumisvõime vabaduse ja lisan-duva elukõlvulisuse suunas pärandanud ka looduse kõige kõrgemaile olendeile? Mõned väidavad, et loodus pole võimeline andma mingit inimorganismist kõrgemat liiki, sest inimese keha olevat hästi varustatud vabaks tegevuseks. Kuid just see täiuslik tegutsemisaparaat, keha, mis on normaalse inimesiku halduses, *võimaldab* igal säärasel indiviidil enese tahet ja tegevust juhtida *isiklikul* viisil. Bioloogiliselt omavad teatavasti eri indiviidid, nagu ka eri rahvad ja rassid, suurel määral sarnanevaid tunnus-märke ja ühesuguseid bioloogilisi funktsioone, kuid olulisemas mõttes — nimelt iseloomu suhtes — on iga normaalselt arenenud inimolend ainus omataoline.

Looma- ja taimeriigis suhtuvad kõik ühte liiki kuulujad oluliselt ühesugusel viisil välisilma, kuid inimesed teevad seda suurel määral isikupäraselt, välja arvatud see, mis puutub puhtanimaalseid funktsioone. Oleks vist õigem öelda, et iga inimese eluülesandeks on oma teotsemises täielikustada enese omapära. Sellega saavutab ta säärase iseloomuarengu, mis väliselt näib vahest küll muutusena, küpsemisena, kuid seestpoolt vaadatuna toob oma parima „mina“ vabanemise.

Meie elu eesmärgiks on siis oma karakteri, iseloomu arendamine, ja mida enam see iseloom on vabanenud vasturääkivusist ning kujunenud terviklikumaks, seda kõrgemale on inimene jõudnud oma eesmärgi poole. See saavutis on isikupärane, kuid kas seda saab omal jõul teostada? Säärane inimene, kes on sündinud tsiviliseeritud ühiskonnas, saab endale ühiskonna välise toe ja kujundava mõjustuse kõrval abiks veel teatavad kõlblad tõekspidamised, mis annavad suuna tema tarvitlikele püüdeile. Kuid nagu Schopenhauer näitab,

muutub inimene ainult harva moraaliõpetuste läbi. Meie teotseme nimelt harva oma kindlate mõistete järgi, küll aga oma elavate kujutelmade järgi, mille jaoks tõelikkusest ammutame ainult ainet. Ühes Voltaire'i või Diderot' romaanis näeb peategelane, kui ta noorena seisab Herkulese kombel teelahkmel, et noorus ilmub ikka temale ta vana õpetaja kujul, kes, ninatubaka toos vasemas ja üks ninatäis paremas käes, noomib teda ja moraalitseb, kuna patt sellevastu alati omandab ta ema toaneitsi välimuse.

Kui kasvataja, selleasemel et moraalitseda, oleks katsunud äratada oma õpilase huvi mõne ajalookangelase vastu, oleks ta ehk saavutanud oma õpilase juures paremaid tulemusi. Kogemus näitab, et isegi keskmisi inimesi võidakse õhutada kõige suuremaile tegudele, kui neil on õiged eeskujud silmade ees.

Ja miks pidi tingimata naise kujutus mõjuma õpilasele allakiskuvalt? Kui palju mehiseid mehi tõesti ei võlgne tänu oma naiselikkude emade mälestusele ja eeskujule? Võib-olla on Goethe õpetus iginaiseliku taevalikust külgetõmbavusest liig magus, kuid selles kasvatavas ühiskonnaelus, mille ülesandeks on sundida inimesi arenema ja „ennast tänu-likult ümber kujundama,“ nagu Goethe ütleb, pole naiselikkuse tähendus mitte väiksem kui mehelikkuse oma.

Vabaduse- ja ühiskonnaõpetus.

Maaailma ajaloo sisu on jutustus inimese arengust või „ümberkujunemisest“ nn. looduslikust või tungideolendist tsiviliseeritud ühiskonnaliikmeks.

Kõik suur ja tähtis on raskelt teostatav, ja et ka tee tähendatud inimideaalini on raske, selgub täieli-

kult igal maailma ajaloo leheküljel veristest võitlustest võimu ja maa-alade pärast, samuti ühiskondlikkude rühmitiste vahelisest jõukatsumisest, mis sisaldab samapalju ülbust kui meelegeid. Selgema pilguga inimesed näevad, et laastavate võitluste põhjust tuleb otsida inimeseloomu olemusest, kelle ümberkujunemisprotsess sarnaneb kahe printsipi vahelisele võitlusele, millistest üks, rahva kasvatajate ja õpetajate iseloomustamise järele kõrgem, liig sageli jääb alla, kuna teine, madalam, pääseb võidule. Üldiselt tuntud on Medea kaebus Ovidiusele: *Video meliora proboque, deteriora sequor.* (Ma näen ja pooldan paremat, kuid järgnen halvemale.) Või Pauluse sõnad: Ma tunnen üht seadust oma liikmeis, mis käib selle seaduse vastu, mis on minu mõistuses.

Aga kui on õige loodusteaduslike arenguteoreetikute seletus jätkuvast ümberkujunemisest orgaanilises looduses kuni inimeseni, siis ei või — nagu me juba näitasime — inimese enese kehtvat ümberkujunemist pidada vastuoluliseks looduse oma suunale. Aristoteles õpetas, et inimene olevat loomult *zoon politikón*, s. o. olend, kes on määratud elama ühiselu teiste inimestega. Ta ei suuda ainuüksi oma jõuga ennast arendada selleks, milleks ta on määratud. Alles ühiskonnaliikmena saab ta vaimse elu osaliseks ja võib ennast arendada mõtlevaks olendiks.

Mõtlemises asetatakse erisugused arvamused vastastikku ja üksiku isikupära paneb end kehtima sel viisil, kuidas ta suudab teed leida segadusest selgusele. Mõtlemine ja isikupära on aga möödapääsmatuiks eeldusiks teadustele, leiutistele ja kunstidele. Algupärane uurimistöö ei taotle mingisugust ainelist kasu, vaid otse vastupidi — see peab olema just ilma omakasu-huvideta, et saavutada häid tulemusi. Kuid

vastavalt edukale vaimsele tegevusele avanevad ka majanduse alal ja ärimaailmas laiaulatuslikumad ja viljakamad tegevusalad.

Juba nende üldtuntud asjade vaatlusel selgub, kuidas nn. materialistlik ajalookäsitus pöörab asjade tõelise käigu peapeale. Vaba mõtlemise ja uurimistöö tulemus on see, mis väliselt tõstab ka majandusliku tõusu ja arengu võimalusi ja niiviisi paneb aluse ühiskonna majanduslikule struktuurile. Vaimse elu primaadi (esikoha) rõhutamine on järelikult vajalik mitte ainult oskuste arendamise pärast, vaid samahästi üksikisiku ja ühiskonna arenemise seisukohalt. Kui materialistlik ajalookäsitus on saavutanud üldsuse suure poolehoiu, nagu on olukord meie ajalgi, juhib see ometi üksikisikud ja rahvad tsivilisatsiooni teelt kõrvale. Meelelised tungid kultuurilise arengu ja riikide elu juhtijaina tekitavadki need kahetsusväärsed eksimused, mis on jätnud maailma ajaloo lehekülgedele veriplekke.

Inimese evolutsiooniline ümberkujunemine toimub sel viisil, et ta juhib oma vaimsed toimingud üldsust teenivasse suunda. Sellega, kes pimesi järgib igale impulsile, igale himule, on ju võimalu läbi käia; me ütleme, et ta põeb *moral insanity*'t (on moraalselt ebaterve); kaugel sellest, et olla loomulik või terve, on ta meelelaad inimlikust seisukohast vaadatuna ebaterve ja seega siis ka ebaloomulik. Enesedistsipliin, oma impulsside, himude ja tungide ümbersuunamine hetkelisest toorest rahuldusest loobumisele, et selle asemel teenida kõrgemaid ja väärtuslikumaid eesmärke — see on säärane vaimne võimlemine ja treening, mis edendab meie inimliku olemuse tervist. Tervis aga on vabadus. „Igaühel, kes on oma himude ori, on türann isandaks“. Kuid

säärase orjuse võitmine pole mitte sama, mis asketism; himu ohjendada pole mitte sama kui lasta teda surnuks nälgida. Klassilise elutarkuse alatine nõue oli mõõdukus, kuna täielik keelunõue kõneleb meeletehete ja eneseusaldamatusest, millega küll ei suudeta saavutada tõelist kultuuri.

Ühiskonna nõuded üksiku vastu juhivad järelikult teda õigele teele — vabaduse poole, mis saavutatakse ise enese valitsemisega. Aga see valitsemisvõim ei tähenda mitte niipalju enesega rahuldavat isiksust ilma vastutustahteta ja ühtekuuluvuseta; see ei tähenda „üliinimlikkust“, vaid kaasinimlikkust.

See särav ideaal, mis hiilgab maailma arengu eesmärgina siin maailmas, pole siis midagi muud kui hea kaaskodanlikkuse ideaal, mis hõlmab sisemist ja vaimset eluühisust ja millel järelikult pole midagi ühist mehaanilise kollektivismiga¹⁾. Üksikul on vabadus valida: vastu võtta või tagasi lükata väljaspoolt asetatud tingimusi oma arenguliseks kujunemiseks. Kedagi ei saa vägivaldselt õnnelikuks teha. Kui ta aga ise valib õieti, siis tunneb ta ka ise rõõmu olla peamiselt tervikliku kitsama rühmitise liige; ent see rühm ei aseta mingeid piire, vaid iga õige liige on selle kaudu elavas seoses laiemate ringidega — rahvastega, kultuurialadega, inimkonnaga.

Kui sügavamini mõelda ja sisse elada sesse ühisesse, siis selgub, et viimase eesmärgiks on vallutada aega ja ruumi — mitte ajalikkuse eest põgeneda, küll aga seda lülitada igavesse ühtekuuluvusse. Hea kaaskodanlikkuse iga tõsise pooldaja töö moodustab igavese lisandi sellele, mis kunagi ei kao.

1) Sotsialistlik vool, kus kõigi taotluste eesotsas on ühiskond, mitte üksikisik, ja milles ei tunnustata eraomandit.

Siin on küsimus kõrgeist ja ideaalseist asjust, mis peavad valgustama elu argipäeva, kuid mitte seda varjama, sest argipäevagi nõudeid tuleb täita. Seda mõtles Kristus, öeldes, et meie peame andma jumalale, mis on jumala kohus ja keisrile, mis keisri kohus. Oma kaitsekõnes puudutas Sokrates sedasama teemat, kui ta rõhutas oma riigitruudust sõjateenistuse suhtes ja oma truudust jumalale oma ideaalse ülesande teenistuses.

Konservatiivne demokraatia.

Putukate maailmas leidub ühiskondi, kelle tehniline täiuslikkus on imestamisväärne, kuid mis normaalses inimlikus vaatelejas tekitab siiski hirmuga segatud vastikust. Loodus on siin toiminud julma hoolimatusega. Sipelgate ja mesilaste ühiskonnad on kääbusühiskonnad. Isaste arv on väike ja need on määratud surema varsti pärast sugutamist. Emalikus on keskendatud ühteainsasse indiviidi, keda lakamatult toidetakse; kõik muud on aga ainult määratu hulk ühiskonnatöölisi nüristatud organismiga, õieti üldse ilma suguta. Mehaanilise sotsiaalsuse võit on saavutatud peaaegu kõigi üheliigiliste nüristamisega ja alandamisega.

Nüüd peab siiski rõhutama, et meil, inimestel, pole õigust siirda oma tundeid teistesse elavaisse olendesse. Madalamail orgaanilisel olendil on oma liik olulisim, liiki kuulujad ise pole mingiks eesmärgiks, vaid ainult vahendiks liigi säilitamisel ja tööorjad putukate ühiskonnas pole kindlasti oma ülesandega vastuolus.

Seevastu aga katse teha inimesi mehaanilise sotsiaalsuse orjeks peaks kõrgemalseisvaile isikuile tekitama väljakannatamatut piina, ja esimeseks sammuks,

kui selles tahetakse õnnestuda, peaks järelikult olema orjade tahtlik alandamine, nii et nad mõneks ajaks usuvad endid suhteliselt rahuldatuks oma enam või vähem loomalikes eluviises. Ses suunas liigub suurtes joontes Nõukogude Vene kultuur.¹⁾ Perekonnad ja kodud ning nendega kaasaskäiv ühiselutahe on mehhanistlikule sotsialismile ikka suureks hädaohuks ning järelikult pöördub nõukogude kultuur teravasti sellise kodanliku perekonnamoraali vastu. Kuid suurimaks vaenlaseks peetakse seal siiski usku, mis on inimeste hingestunud ühiselu kõrgeim väljend.

See pole miski juhus, et vaimse languse aegadel tsivilisatsiooni seesmised vaenlased meelsasti pöörduvad usu ja perekonnaelu vastu. Need on nimelt elutarvilised väljendused inimese püüust teostada oma kõrgeimat elumõtet.

Senini on siiski olemasolu bestialiseerimine (loomalikuks tegemine) juba mõne aja pärast põhjustanud inimsoos nii palju talumatut ja sügavat õrnestust, et revolutsioonide ja sõjatorvide järel alati on tekkinud „reaktsioonilisi“ jõude kultuuri taaspuhasdamiseks. Mehaanilise sotsialiseeringu edu küllaldaseks kindlustuseks oleks siis ainult üksikisikute nüristamine putukateühiskondade eeskujul.

Rousseau' nõudes „pöörduda tagasi loodusesse“ on loomallikkuse hundiaugud ehitud halemeelsuse ja idüllilise õitega ja selle võlu on tugev eriti neile, kelles ülbe lodevus tekitab vastumeelsust töötada eneseparanduse kallal. On ju loomulikult palju meelitavam saavutada vabaduse, võrdsuse ja venduse paradiisi ainsa hüppega üle tsivilisatsiooni kõigi ebamugavate takistuste ja tõkestuste.

¹⁾ Võib-olla on autor oma vaateis Nõukogude Liidu kultuurile paiguti vananenud. Vt. E. Laaman, Nõukogude Vene ja kommunismi teostuskatsed. El. Teadus nr. 38.

Siin ei taheta sugugi eitada seda, et äärmised revolutsioonilised unistajad on sageli osutanud kõrgemeelset õilsuse paatost, või et ühiskonna ebaõiglasel olul on neile surunud relvad kätte ja ajanud nad vastasleeri. Juhtudel, kui tõesti ka vaim on põgenenud konservatismist, nii et see on pidanud varjama vaid vaimuvaesust ja isekust, ähvardab seda viimne kohtupäev. Sest vaatekohast nähtuna on revolutsioonid õiglaselt karistavaks nuhtluseks, kuid sellega pole veel tõestatud, et revolutsioonilised teooriad oleksid õiged. Vastupidi — nad ise osutavad peagi oma võimetust korra ja rahu kindlustamisel ning esile murrab tahe tagasi pääseda konservatiivse kui normaalse korra juurde. Aga nii kaua kui säärane püüe pole hingestatud õiglusest ja oma ühiskondliku ülesande teadvusest, liigub see vastu uuele pendlilöögile jne.

Säärased meelsuse- ja poolehoiu-vahetamised on enesestmõista kaunis jõudukulutavad ja ettekujutus, nagu oleks need inimliku ühiskonna normaalseks arenguvormiks, ei või heaks kiita. Demokraatia, mis võimaldab kõigi osavõtmist võimu teostamisest ja vastutusest selle eest ja sel moel näib andvat selliseist muutusist tekkinud kahjude suhtes soodsa kindlustuse, on leidnud kasvavat poolehoidu isegi konservatiivsel rindel. See on kooskõlas konservatiivsete ideedega, mis kõnelevad vaimsest eluühisusest ja ühiskonnast üksikute täiuslikustamiskoolina. Kui demokraatiat aga ei mõisteta selles vaimus, siis näitavad kogemused, et see toob enesega kaasa tõiseid raskusi, millest hõlpsasti tekib proletariaadi või sõjaväe diktatuur (fašism on ainult võimuloleva militarismi ümberrõivastus).

Ainult see ühiskond on küps demo-

kraatia jaoks, kes omab küllaldaselt suure vaimse eliidi sääraseid isikuid, kes on läbi imbnud arusaamisega tsivilisatoorsete põhimõtete möödapääsematusest üksiku ja üldsuse kasuks ning kes on valmis tarvitama kõike oma jõudu nende teostamiseks. Mõni enam-vähem primitiivne või orjastatud rahvas pole aga selleks küps. Ka mitte selline rahvas, kes on mehaaniliselt „materialiseerunud.“ Meie ajal kaevatakse paljudes maades, et eliit on hõre ja annab väga vähe tuge üha suureneva demoraliseerumise vastu. Millest see tuleb?

XIX sajandi teisel poolel saavutas nn. loodusteaduslik materialism mõtte maailmas valitseva koha. See pidas inimest sellesama mehaanilise korra alla kuuluvaks, mis arvati valitsevat terves looduses. Populaarteadusliku selgitustöö ja sotsialistliku propaganda kaudu tungis see arvamus ka alamaisse kihtidesse. See polnud siis, nagu XVIII sajandi lõpul, mitte ainult ülemkiht, kes omandas neid mehhanistlikke õpetusi ja vaatas siis kogu idealismile kahtlevalt ja pilkega alla — kõik ühiskonnakihid, kõik kultuurirahvad nakatas see loodusteaduslik materialism ühes selle järeldustega usu ning elu suhtes.

Samal ajal oli Euroopas rahvaarvu määratu juurdekasvu tõttu tarveterahuldamise korraldusküsimus saanud ühiskonnaelu ja poliitika peaprobleemiks. Rahvaste vahel tekkis kademeelne võistlus teenimisvõimaluste pärast. Tehnika ja võim olid võtmeiks maise õndsuse riiki, tehnika ja võim pidid aja täitundes otsustama, kes oli võidu vääriline.

Meie kõik tunneme selle tagajärgi — maailm tormas katastroofi, millega võrreldes Suur Prantsuse revolutsioon ja Napoleoni sõjad olid võrdlemisi idüllilised. Ja nüüd on paljud mures maailma kultuuri tuleviku pärast.

Spengler'i arusaamine kultuuridest eriliste bioloogilise ilmega tervikutena, mis tekivad, arenevad, vananevad ja surevad, kui nende elujõud lõpeb, kajastab huvitavalt meie aja omapärasest olukorda, kus valitseb vastuolu tsivilisatsiooni ja kultuuri vahel.

Kultuur võrsub tsivilisatsioonist; harilikult peetakse kultuurimõistet vaimse elu, teaduse, kunstide ja leiutiste ühismõisteks. Kuid Spengler'i arvates on saatus see, kes valitseb inimest, selleasemel, et olla selle kõrguse osutajaks, milleni inimene on jõudnud. Ka paljud mittespenglerlased kaebavad, et nn. masinakultuur on saanud saatuslikuks suurile rahvaile, tehes kõiki inimesi ainult labaseiks saagitsejaiks või ohvreiks Mammona riigis. Mõningaid füüsikalisele, keemilisele ja bioloogilisele uurimistööle põhjendavaid leiutisi peetakse mõnel pool tõsise hirmuga võib-olla inimsuse surmaotsuse teostajaiks tulevikus. Nii on kultuur hakanud sarnanema nõiaõpilase luuale, mis kannab vett kuni maja on üle ujutatud, sest keegi ei leia valemit, millega teda pidurdada.

Kui nüüd on karta kultuurikaost, millest see siis oleneb? Nähtavasti sellest, et ei osata kauemini enam mõistlikult tarvitada neid abinõusid, mis on loodud inimese arengut teenima. Milles seisab siis sel juhul raskus? Ehtsa, orgaaniliselt arenenud konservatiivse tsivilisatsiooni puuduses.

Järelikult ei jätku sellest, et anda maailmale demokraatiat, nagu Wilson ütles, vaid talle peab andma tsiviliseeritud demokraatiat, kui ei taheta, et ta hukkuks.

Ka teised vaatlused viivad samale lõpptulemusele. Meie aeg on eriteadlaste aeg, ning on ülearune näidata, millist kasu sellest võib olla, kui nad üksmeelselt teenivad ühiseid, arengut soodusta-

vaid ideid. Kuid eriteadlane kaldub kogu oma koolituse tõttu ühekülgssusse. Kui mõni võimulolija järgneks ainult eriteadlase nõuandele, siis võiks juhtuda, et tulemuseks oleks kaunis suur segadus. Vaevalt on maailma kunagi halvemini juhitud kui meie ajal, mil leidub nii määratusuuri erialalisi teadmusi. Ja tulemuste kehvuses ei või keegi süüdistada teadmiste puudust, seda enam aga õige vaimu puudumist.

Veel edasi. Valged rahvad rõhutavad enese üleolekut värvilistest, kuid jagavad helde käega neile oma „kultuuri“, oma masinaoskust ja saagiahnitsemist. Meie kavatsus pole mitte siin ennustusi esitada hakata, sest sündmuste käik on lõpuks vähema tähtsusega; kuid seda võib siiski väita, et kui sündmused jätkuvad praeguses suunas ja kui värviliste rahvaste viha valgete vastu ja usk enese võimeisse kasvavad sama hooga kui viimasel aastakümnel, siis võib maailmakatastroof saabuda juba ühe sajandi jooksul ja ületada viimase maailmasõja samal määral kui see ületas Napoleoni sõjad.

Kuid praegu veel on kõik võtmed valgete käes ja veel on võimalik maailma juhtida õigeile radadele. Ärgu nad aga viivitagu nii kaua, kuni see on liig hilja.

Konservatiivse poliitika ülesanded.

Tsivilisatoorsed jõud on kõikidel aegadel ikka ühed ja samad. Nende kindlaks tugipunktiks on individuaalse vastutuse teadvus; see jälle moodustab otsese osa minateadvusest. Selleta pole võimalik ükski neist isiklikest ettekujutustest ega ideist, mis on põhjaneva tähtsusega ühiskonnalegi, ei kohustus ega õigus, ei süü ega karistus. Sama

kehtib ka eetilise-usuliste kujutluste juures: voorus ja patt, eksimus, lepitus, arm jne. Isegi suurte eetiliste vastandite hea ja paha juured asuvad ühelt poolt vastutusteadvuse nõudeis end ümber kujundades ja täiendades ning teiselt poolt laostumise ja mandumise kiusatusis.

Vaimne laiskus ja sellega kaasaskäiv saamatus isetegevuse alal on tsivilisatsiooni ja kultuuri languse põhjusiks; need katsuvad aga ennast sageli peita puhtmõistuslike ettekäänete varju. Üheks sääraseks oli Rousseau' õpetus, et inimene on juba looduse käest tulles täiuslik. Selle asemel, et võitlus hea ja kurja vahel peaks sündima üksikisiku enese südames, vee-retas Rousseau' selle ühiskonnale, mis aga sel viisil läheb vastu laostumisele ja korralagedusele. Sest kuna harimatud rahvahulgad koosnevad säärastest isikutest, kes ei aseta enesele mingeid nõudeid, küll aga peavad endid täiuslikeks ning seadusepäraseiks võimu ja õiguse valdajaks, siis juhivad neid Hobbe lause, et üks inimene on teisele hunt.

Meie ajal on marksistlik materialism ja sellest tuleatud masinakultuur isikliku vastutusteadvuse ja tsivilisatsiooni suured vaenlased. Marx peab praegust ühiskonnastruktuuri toetuvaks ekstensiivsele (välispidi laiutavale) kultuurile, mida ta samastab tehnikaga. Tehnika jaoks on inimene kahtlemata juba varustatud looduse poolt, kes on lasknud tema käe areneda soonte ja lihaste vaimukaks süsteemiks, nii et see võib teetseda nii tangina kui ka vasarana. Lihtsad tööriistad, nagu kang, vasar ja tangid, on käevarre ja käe kunstlikud jätkud. Kui aga väidetakse, et üks ja seesama loodus on loonud nii inimese kui ka tema tööriistad, siis pole sellega põhjust antud omapärasele arvamisele, et tööriistad on need, kes valitsevad ja kujundavad ühiskonniku inimese olemasolu. Juhtub ka meie ajal, et mõned ühendavad tumedate saatusjõudude usu materiaalsete asjadega — „fetiisid“ või „amuletid“ —, kuid seda nimetatakse tavaliselt täie õigusega ebausuks, mitte aga teaduseks. Ka masinatekumardamine on teatud viisil fetišism, mille mõttetust asjaosalised ei märka seepärast, et masin on vaieldamatult täiesti ratsionaalne tööriist. Kuid — ratsionaalne on ta loomuli-

kult ainult seepärast, et inimese mõte on ta isandaks, mitte aga orjaks.

Masinakummardamine on haiguslik näht, mida tuleb ravida vaimse arstimiga. Kasvatada noori ise ennast aitama — see on tsivilisatsiooni hädavajalik enesekaitse ja seda kaitset tuleb nii suunata, et ta oleks tõhus. Tuleb üle saada sellest erilisest mõnutsemisest vaimses tardumises, mis vahel esineb isegi „uue elutunde“-nimelisena ja mille silmapaistvaks jooneks on moraalne nihilism ning palavikuline jooksmine vaimutute ja tühjade lõbustuste ning peasjalikult r a h a järele, mille eest neid võib endale hankida.

Kool ja kirik.

Kooliolude reformeerimine kultuurilises ja iseloomu kujundavas suunas on konservatismi esimene ja tähtsaim ülesanne. Seejuures tuleb silmas pidada osalt õpetajate koolitamist ja osalt õpetuse eesmärke.

Need, kes lapsena koolis käisid, mäletavad veel, millist andumust ja mõistuslikku ning kõlblat äratust suudab saavutada üksainus andekas ja lugupeetud õpetaja algavate õpilaste seas, need peavad imestama niihästi seda kavakindlusetust ja ükskõiksust, millega ühiskonnas suhtutakse sobivate õppejõudude valimise küsimusse, kui sedagi, et õpetajate sotsiaalne asend pole kõrgem ning enam tunnustust leidnud. Õpetajakutsesse kõlbavad ju ainult kõrgelt kvalifitseeritud mehed ja naised, sest nad pole noorsoole mitte ainult „aine“ õpetajad, vaid veel rohkem isiklikud eeskujud ja usaldatavad sõbrad. Kui tihti on nad selle asemel ühekülgsed ning ilma rikka ja arusaava tundeeluta! Õpilased leiavad aga halastamatult üles oma õpetajate nõrgad küljed ja pilkavad neid. Enamjagu täiskasvanud kodanikke teab seda oma kooliajast, kuid vaatab sellele tagasi lepliku üleolekuga, selle asemel et tunda ennast kohustatud olevat asjade parema seisundi saavutamiseks kaasa aitama.

On kergemeelne loota, et õpetajaskonna taset

tema tervikus võiks tõsta enne kui vaade kasvatuses ülesandele on muutunud teissugusemaks kui praegu. Nüüdisaja „realism“ õpetusküsimustes on lühinägeline ega pea silmas olulisimat. See tahab leidlike meetodite abil õpilasile pähe panna hulga teadmisi ja meelsamini niipalju „kasulikke“ aineid kui võimalik. Aga nii ei saabu mitte ainult paljuteadmisesest oskamatus, vaid peaülesanne, igakülgne kasvatus, jääb koguni kõrvale. See ülesanne oleks muidugi tubli alusmüüri loomine hea kaaskodanlikkuse jaoks. Ainus maa Euroopas, kus see näib mingil määral selge olevat (vähemalt intellektuaalselt kõige kõrgemal seisvais ringkonnis) on Inglismaa. Seal on aru saadud selle tähtsusest, et igaüks juba noorena peab omandama harjumuse asetada enesele suuri nõudeid ja austada kultuuri traditsioone, ausust, rüütellikust, truudust ja ustavust. Osa sellest inglise vaimust ilmneb demokratiseeritud skoutide-organisatsioonis, mis on meeldivamaid praegusaja noorsooliikumisi.

Ühiskonna ja üksiku edu ja õnne seisukohalt on väga tähtis, et kasvatust ja koolitamist juhitaks mainitud vaimus. Kindla-iseloomulisi, ustavaid ja ausaid inimesi vajatakse ühiskonnas alati, kuna seevastu vajadus kergesti haihtuvate mälu-teadmistega varustatud isikute järele oleneb juhuslikust nõudmisest.

Üks voorus, mis kahjuks ikka enam kaob, kuigi ajaloo kogemused näitavad, et see on hariduse nurgakiviks, on — nii nagu seda vanad nimetasid — vagadus, *pietas*. See mõiste hõlmab õilsat meelelaadi, hoolikust, tahtlikku kohusetäitmist, õiglustunnet ja vanumatust — kõik ehtsa usklike alusel. See on otse kristluse eluõhk, kuigi „puhta õpetuse“ ning õigeusklike sõge ind ja sallimatus on kurvastaval

viisil seda kahjustanud. Isegi nimetus pietism (vagatsus) on saanud teatud vaimse ühekülgsuse ja fanatismi kõrvalmaigu, mis on otsene vastand pieteedile ehk aukartusele kõigi väärtuste ees. See peaks olema koolide ülesanne jälle kasvatada õiget pieteeti, mis annab hingele kõrgust ja õilsust. Selleks pole vaja niipalju päheõppimist kui vaimustuse äratamist kõrgete eeskujude vastu, kõigepealt meie kõrge usu-rajaja vastu, kelle õpetus võrdluskõnedes ja tähendusõnades sisaldab kõrgeima kõigist elutarkusist. Ühiskond pole nii rikas, et seda eluallikat tohiks noorsoole keelata, sest pieteedita noorsugu üldse pole kõlvuline demokraatialle.

Pieteedita isikuid võib ohjendada ainult äärmise sundusega ja niiviisi muudab pieteedipuudus vägivalda maailmas päris alatiseks. Aga see on õige demokraatia ja hea kaaskodanlikkuse ideaali otsene vastand.

Meie aja demokraatia kriis põhjeneb suurel arusaamatusel, mida lühidalt võib väljendada nii, et tegelikus elus eraldatakse mõisted üksikolend ja demokraatia, nii et demokraatia ülesandeks peab jääma individuaalsust maha suruda. Otse vastupidi peaks ideaalne demokraatia olema eluühisus ennast teostavate indiviidide vahel. Religioosse värvinguga humanismi juurde tagasi pöördumine oleks möödapääsematu eeldus üllameelse ja töötamisvõimelise demokraatia tekkimiseks. Kuid sinna ei juhi meid mitte praegused vaimutud ja ühekülgsed „demokraatsed“ massikasvatamise meetodid oma sotsialiseeritud ja masinastatud koolidega ning abiturientide-vabrikutega, oma õpetajaskonnaga, kelle liikmete hulgas liig mitmed ainult arvutavad päevi ühest töövaheajast teiseni ja suunavad oma eluivid ainult palgavõitlusele.

Kirik õpetusasutisena.

Kui tahame vabaneda „moodsa elutunde“ rahutusest ja vaimuvaesusest, sellest elutundest, mille suurimaks rahulduseks on auto kiirus ja filmi banaalsed üllatused, siis vajame õppeasutist ka täiskasvanuile. Kuid säärane õppetöö peab kõige esmalt enesest eemaldama sallimatuse ja ühtesobimatuse vaimu. Valgus on üks, ent selle kiired võivad murduda mitmes värvivarjundis. Ühtluse ülesandeks pole maha rõhuda mitmekesisust — on ta ju ise olemas just mitmekesisuses ja mitmekesisuse läbi. Selle mõistega võib näida „riigiisu“ mõiste mõnest vaatekohast ühendamatuna; kui aga riik pole nõudnud endale õigust üksikasjaliselt kindlaks määrata õpetuse sisu, siis võiks see samuti olla kaunis kasulik, kui riik ainult kaitseks kõrgete taotlustega ja üllameelse kirikliku õpetajaskonna autonoomset seisundit.

Viimase esimeseks ülesandeks on soodustada vaimset isetegevust. Tukkumine ortodoksluse ja enesegarahlumise patjadel on surmauni. Meie ajal on kõigile selgunud kehalise kasvatuse väärtus, aga rahvahulgad on selles läinud oma liialdusis nii kaugele, et raskeid, puhtkehalisi saavutisi peetakse kõige aulisemaks, mida inimene üldse võib korda saata. Et aga suured jõupingutused väärivad austamist vaimselgi alal, ei näi kõigile sama selge olevat ja enamus inimesi ei mõista sedagi, et nende kohus on jagu saada oma kalduvusest vaimsesse loidusse.

Kultuuri ajalugu näitab, kuidas usud langevad, kui nende tunnustajad hoiduvad kõrvale isetegevusega seotud raskusist. Üks Idamaa uskude tundja seletab järgmist. Mitu sajandit tagasi oli olemas ainult üks jaapani budhismi sekt, mida tunti „Ras-

kuste Teena“; vähe hiljem tekkis teine sekt, tuntud „Kerguste Tee“ nimelisena. Aga jaapani „Raskuste Tee“ on iseenesest kerge tee võrreldes Budha oma teega. Näeme, kuidas budhism tühja kombetäitmise kaudu langeb alla oma algataja saavutamatu kõrguselt kuni ainult mehaaniliste palveveskitega palvetamiseni. Kahjuks võib sellele kergesti leida rööbiknähteid ka kristlaste kirikuist.

Kuid kõik vaimse vabaduse ja headuse jõud toimivad selle igavese põhimõtte järele:

Wer ehrlich strebend sich bemüht,
den können wir erlösen.¹⁾

Rahvuslik, rahvusvaheline ja ülerahvuslik.

Kui juudi rahvas Jeesuse eluajal hakkas temas tunnustama neile töötatud Messiast, otsustasid variserid ta surmata. See kavatsus näis kergeimini täituvat sel teel, et Jeesus tehti Heroodese ja roomlaste ees kahtlaseks natsionalistlike mässukavatsuste pärast. Jumal oli tol ajal kõigil mail rahvuslik jumal. Kui aga Jeesus tahtis pöörata kõiki inimesi tolle ainsa jumala — Iisraeli rahvusjumala — poole, siis pidi see sündima mässuga Rooma vastu ja juudi maailmariigi asutamisega. Mõnd teist teed Messiase riigi tulemiseks ei osanud juudid kujutleda.

Alul saadeti mõned variserikooli õpilased heroodeslaste, s. o. Rooma ja selle asevalitseja pooldajate — seltsis Jeesust usutlema. Nad algasid kavalasti ja meelitavalt:

— Õpetaja, me teame, et sina oled tõearmastaja ja õpetad meile Jumala teed oma veendumuse järele. Ütle meile seepärast, mida sa arvad meie rahva maksukohustustest Roomale? Kas on õiglane keisrile maksu maksta?”

Jeesus mõistis nende kavalust ja vastas lühidalt ning valjult:

¹⁾ Kes ausalt püüdes ennast pingutab, selle võime lunastada. Goethe „Faustist“.

— Teie salalikud, miks tahate teie mind võrgutada? Näidake mulle maksuraha.

Nad andsid talle ühe denaari. Ta vaatas münti ja küsis neilt:

— Kelle pilt ja kiri see on?

Nad vastasid: — Keisri.

Tema ütles: — Siis andke keisrile, mis keisri kohus ja Jumalale, mis Jumala kohus.

See polnud mitte ainult leidlik vastus, vaid ka programm kõigi aegade jaoks ja kehtib tänapäevalgi.

Üksikisiku tegevus maailmas peab alati katsuma milgi moel kasulik olla sellele ühiskonnale, kuhu ta kuulub, et teda võidaks pidada heaks kaaskodanikuks. Ta võib tõusta auastmeis, talle võidakse usaldada riiklike ja rahvusvaheliste küsimuste lahendamine, kuid niikaua kui need on ilmlikud, teotseb ta seejuures ikka piiratud asjadega.

Rahvusliku ja rahvusvahelise vahel on palju ühendavaid lülisid ja võib üldiselt öelda, et mida parem ja ustavam poeg on keegi oma maale, seda enam võib ta anda väärtuslikku lisa ka rahvusvahelisele kooselule — nii pole rahvuslik ja rahvusvaheline sugugi ühendamatud vastandid.

Aga ülerahvuslik ehk rahvusist kõrgemal seisev vaimne kaaskodanlikkus Jumala riigis asub väljaspool nii rahvuslikust kui ka rahvusvahelisest — seal pole juuda meest ega kreeka meest, ei orja ega aadlikku. Kuid see vastab neile mõlemaile ja keegi ei või seda saavutada põgenedes maailma ja selle kohustuste eest, vaid just maailma ületades sellega, et kohusetruult oma elu selle maailma eest välja pannakse, võib saada õigeks ülerahvusliku riigi kodanikuks.

Niikaua kui elab inimesi maailmas, jääb nende ülesandeks anda ilmlikule oma ja jumalikule oma osa, nagu käskis suur õpetaja.

Et kristlikus Euroopas on leidunud mitme sajandi kestel kaunis suur eliit, kes on aru saanud sellest inimese kohusest ja elanud selle järele, on see väike maailmajagu saanud maailma esimeseks ja jääb püsimagi oma kõrgusele niikaua, kuikaua säilib säärane eliit. Kuid mitte kauemini.

Meie mäletame, kuidas maailmasõja ajal see vaimne ühtlus tumenes, kuidas Jumal tõmmati jälle alla rahvuslikuks jumalaks, kuidas mõtlejad, uurijad ja kunstnikud eitasid oma kõrgeimat au, nimelt seda, et nad kuuluvad ühisesse vaimsesse riiki, mis asetseb ülalpool rahvuslikku ja rahvusvahelist. Meie oleme ka näinud, kuidas materialismi võim töölisliikumises on viinud maailma tsivilisatsiooni suurde hädaohu — bolševistliku revolutsiooni keerisesse.

Konservatism pole nõus selle mõnikord propageeritud arvamisega, et maailma hüveolu võib edendada kõige rahvusliku eitamisega või selle kõrvalejätmisega rahvusvahelise kasuks. Siin kehtib ühelt poolt lause, et ainult see, kes on piskus ustav, võib olla kõlvuline töötama ka suuremais ülesandeis, ja teiselt poolt — et ainult need rahvusvahelised korraldused on head, mis on vastuvõetavad igale üksikrahvusele.

Unistus tuleviku õnneriigist, kuhu võiks pääseda otsemat teed, on paljas mõttetus ja tuuletallamine. Keiser peab saama oma ja Jumal oma osa. Need, kes tahavad soodustada maailmas õigust, peavad ka valmis olema õigust kaitsma, ja see on ikka tarvilik, niikaua kui leidub mittetäiuslikke ja valelikke inimesi.

Kui heebrea raamatu tundmatu autor kokku võttis kangelaste ja märtrite nimesid, mis säravad vaimuriigi ajaloos, siis ei leidnud ta seal mingit kohta argadele, vaid ainult neile, kes olid vankumatult võidelnud ja vastu pidanud. Nimelt neile võidukaile, „kes olid õiglased, pidasid lubadusi, sulgesid lõvi suu, vaigistasid tule jõudu, said tugevaks sellest, et nad olid nõrgad olnud, olid sõjas tublid ja ajasid võõrad sõjaväed põgenema.“ Kuid teiselt poolt ka neile, kes „kannatasid pilget ja piitsalööke, ahelaid ja vangipõlve; inimesile, kes leppisid loomanahkse kehakattega, eksisid kõrves ja mägedes ringi ning elasid koopais.“

Tänu just sääraseile kangelasile on tsivilisatsioon jõudnud kaugemale ja kõrgemale, kuid mida kõrgema väärtusega on see, mida tuleb kaitsta, seda puhtam peab olema ka kaitsjate julgus. See pole siis mitte materialism ja argus, millega tsivilisatsiooni võib päästa. Unistajaid võib tunda sellest, et nad asetavad inimsuse suuruse kas udusesse minevikku — „oo, inimene, tõuse üles oma uimast ja tõsta end jälle ürgaegsesse riiki tagasi,“ laulab Stagnelius — või jälle

kaugesse tulevikku. Kuid kristlik tsivilisatsiooniprogramm on elulähedane teotsemiskava; just praegusel ajal esitavad ilmlikud ja vaimulikud olud meile suuri nõudeid ja just täna peame andma keisrile tema ja Jumalale tema osa.

Kapitalist ja tööst.

Ühiskonna majanduslik ülesanne on olla sääraseks organisatsiooniks, mis kergendaks ühiskonna liikmete ühiseid raskusi ja edendaks majanduslikku hüveolu. Looduses leidub hädaohte nagu kliimamuutusi, metsloomade ja inimeste kallaletunge, haigusi ja õnnetusi. Vastsündinud, haiged ja surevad inimesed vajavad teiste abi. Inimene ei rahuldu sellega, et tema tarbed ainult hetkeks on täidetud, tal pole mingit rõõmu olevikust, kui ta ei oma vähemalt natukegi kindlustunnet tuleviku suhtes. Õiges ühiskonnas on igal liikmel tema raskusis ja hädas kindlustatud kuigi suhteline, siis ometi väärtuslik abi ja toetus.

Kui aga keegi tahab kuuluda mõnda kindlustusühingusse, siis peab ta maksma oma osamaksu, andma oma toetuse, selleks et ühing võiks teotseda. Kohusetäitmine on järelikult kaaskodanlike õiguste eelduseks. Et kaaskodanik võiks täita oma kohustusi ühiskonna ja kaasinimeste suhtes, peab ta tegema tulutoovat tööd; ja see on juba ühiskonna huvides, et ta siis kõike ära ei tarvita, mis ta teenib. Ühiskonna säilimiseks on kokkuhoid ja talletamine tarvilik; kuid on selge, et selleks peab ühiskond omalt poolt kindlustama kaitstud omandiõiguse. Ühiskonna osa üksikisiku töö ülejäägis tehtagu kindlaks õiglaste normide ja tarviduse järele, sest isiklik omandiõigus ei teotse kuidagi ühiskonna vastu.

Ka loomariigis esineb talletamine. Inimeste maailmas ei seisa see ainult tagavara kogumises, vaid ka

vahetustegevuses ja kapitaliloomises. Raha kui väärtuse kergesti käsitledava sümboli abil kergendatakse kaht viimatimainitud tegevust üksikisikuile ja ühiskonna tähtsaile organeile.

Ühiskonnal on siis vähe põhjust keelata üksikisikule erakapitali ja eratagavarade omamist. Et aga kapitali õige hooldamine on ühiskonnale suure tähtsusega, siis on selleks asetatud teatud määral seaduslikke norme. Sellega ei õigustata aga siin sotsialistlikku vaateviisi. Ühiskond võib küll erakorralisi olukorras tunda ennast õigustatud olevat võtma üksikisikult ta vabaduse, varanduse ja isegi elu, kuid sellest ei järgne veel, et elukaotamine ja varanduseta jäämine peaksid olema kaaskodaniku loomulik osa ja saatus.

Iga leiutis muutub varemini või hiljemini kõikide omandiks; kui aga riik kasustaks asjaolu, et keegi mees on selleks leidur, et temaltki varandus ära võtta, siis sellega ei edendata leiutustegevust põrmugi.

Kui kellegi leiutis seisab selles, et erilisel viisil oma kokkuhoitud varandust tuleviku jaoks kasutoovaks teha, kas oleks see siis õigustatud või kasulik, kui riik omandaks kogu tema kasutoova kapitali? Kui sellele küsimusele vastatakse eiga, siis kaotab ka sotsialismi vaateviis oma õigustuse. Sotsialistidel on veel teine väide, et kui üksikisik omab kapitali, siis see on ühiskonnale kahjulik. Kuid kõik tegelikud kogemused tõendavad otse vastupidist. Mida virgemad, kokkuhoidlikumad ja leidlikumad on ühiskonna üksikliikmed, seda rikkamaks läheb ühiskond. Aga et ühiskond saaks rikkaks sel teel, et ta teeb lõpu eraisikute virkusele, kokkuhoidlikkusele ja algatusvõimele, on veider ja ekslik ettekujutus.

Muidugi võib see ettekääne väga kaaluv olla, et maa ja loodusjõud, mis on kapitali eelduseks, ei tohi kuuluda ühe omandusse rohkem kui teisegi. Kuid ikka on olnud suure vaevaga seotud — taltsutada loodust ja asetada see inimese kasu teenistusse. Need, kes on näidanud endid tublidena sel alal, on selle läbi saanud endale õiguse, mille omamise kaitsmine on samahästi ka ühiskonna huvides. Isegi sotsiaaldemokraadid on juba lasknud endid äratada oma traditsioonilistest ettekujutustest ses asjas ja tunustavad selle asjaolu kasu ühiskonnale, et talupoeg ise omab „oma tootmisvahendi“, oma maa.

Sotsialistlik lihttööline, kes töötab kokkuhoiu-soovita ja algatusvõimeta, ei jää sotsialistide riigis vaesemaks kui kapitalistide ühiskonnaski. Kuid sotsialistide ühiskonnas surutakse ka paremate annetega isikud vaesusse; sellega aga lümmatatakse igasugune edasijõudmine. Kapitalistliku tootmisviisi juures on haritud maades suurele massile osaks saanud sääraseid kultuurilisi soodustusi, millest endisaja võrsid ei osanud unistadagi. See kehtib nii isikliku julgeoleku, kui ka toidu, rõivastuse, elamute, nautimisainete, liiklemisvahendite, töö tehniliste kergenduste ja lõbustusvajaduste rahuldamise kohta. Et nad siiski alati kaebavad ühiskonna üle, see ei olene ainult nõudlikkuse loomulikust kasvamisest. Üks kaebuspunkt „kapitalistliku ühiskonna“ vastu on tõsine ja tekitab õigusega rahulolematust, nimelt perioodiliste kriiside esinemine, milles ühiskonna võime kindlustada üksiku hüveolu, piirdub paljude tööliste suhtes ainult abistamisega tööpuuduse korral. Need kriisid on selle iseenesest kiiduväärse püüde ebameeldivad tulemused, et tootmisviiside lakkamatu tehnilise paranemisega ikka rohkem tahetakse valmistada kaupa, millega rahuldatakse esmased tar-

bimisvajadused. Sellega ühes on käinud ka heade liiklemisteede ehitamine ja kiirete liiklusvahendite leiutamise, mis on kaubandusele avanud ääretud võimalused distribueerida (jaotleda) kaubahulki ja vahetada eri maade saadusi teiste vastu. Terve see süsteem on selline, et see korraldab iseennast, sest hindade langus näitab ületoodangu tekkimist ühes või teises kaubaharus. Kuid hulk ettenähtamatuid takistusi, kliima- ja muud loodusehäired, sotsiaalsed ja poliitilised konfliktid ja katastroofid suurte rahvaste hulgas takistavad selle süsteemi nii täpsat töötamist, kui see oleks soovitatav. Selle läbi võivad tekkida maailmakaubanduses suured kõikumised ja seisakud, mille tagajärjeks on kriis ja tööpuudus tööstusmaades.

Sotsialistid nõuavad teatavasti kavakindlat tootmist, kavamajandust, mida alles siis oleks võimalik teostada, kui võistlus üksikute tootjate vahel tõkestatakse. Kuid ühest küljest oleks ka sotsialistlik tootmisviis tähendatud ebaõnnestumiste hädaohus ja teiseks langeks võistluse kõrvaldamisega tehniliste edusammude ergutusjõud, nii et varsti liigtootmise kriisi asemel oleks karta veel kardetavamalt liigvähese tootmise kriisi.

Suur maailmasõda tõi mitte ainult poliitiliselt, vaid ka tehnilis-kaubanduslikult kaasa suureulatuslikke, peaaegu veel selgumatu tagajärgi rahvaste sisemise ja välise olukorra suhtes.

Poliitilises mõttes on „igauks endaette“-juhtlause ajanud rahvad oma rahvuse koore sisse ja killunemisele; selles on süüdi mitte ainult sõda, vaid ka rahulepingud ja pärastsõjaaegsed sündmused. Sõja ajal olid paljud riigid kaubapuuduse pärast sunnitud hakkama ise enese varustajaks nii põllumajanduse kui ka tööstuse alal. Rahulepingutega loodi veel terve rida uusi, samuti tugevasti šovinistlikke rahvusriike

juurde. Võitjate diktaatrahus ei arvestatud üldse seda klassilist õpetust, et ehitataks kuldseid sildu, mis viiksid üle võidetute juurde. Rahvaste vahele tekkisid sellega raskesti lahendatavad ja sõjajärgses poliitikas veelgi enam teravnenud vastuolud, eriti valjud hüvitusnõuded üheskoos võimsate võitjasriikide tollipoliitikaga, mis tegi maksudetasumise kaotajaile peaaegu võimatuks.

Kõiki neid mitmesuunalisi jõude taheti tasakaalustada suure rahvusvahelise komitee — Rahvasteliidu — abil. See on suurepärase näide meie aja liigusklikkusest väliste, puht-tehniliste korralduste võimesse.

Poliitiline areng pole vähema tähtsusega kui tehnilinegi. Oma hävitamishulluses lõi sõda siiski suuri tehnilisi uudusi. Kõik tehnika on ju tuntu, lastes end tarvitada nii hea kui kurja kordasaatmiseks. Lisaks on ka pärast sõda masinate töövõime tehtud veelgi mitmekordseks, nii et vabrikud, mis enne vajasid töö juurde sadu töölisi, ei tarvita neid nüüd rohkem kui mõnikümmend.

Selle arengu kaubanduslikuks tagajärjeks on seisakud maailmakaubanduses, määratu suur tööpuudus suuris tööstusriiges ja kaldumus liialdatud kaitsetollidele toetuvasse kaubanduspoliitikasse nii väikesis kui suuris riiges. Kuhu see areng meid juhib, on veel seitsme pitsoriga mõistatus. Aga niipalju näib olevat möödapääsematu, et tulevikus eri kultuurrahvad peavad katsuma üksteisest üle pakkuda enam kvalitatiivse kui kvantitatiivse toodanguga.

Haridusel on edaspidi suurem tähtsus ka tööstuslikus tegevuses. Seesmiselt ühetaolise massi jumaldamine, mida veel meie päevilgi mõnel pool kuulutatakse, pole sugugi ajakohane. Mida enam on massi hulgas neid, kes suudavad ennast tõsta algatusvõimelisteks ja loovaiks isiksusiks, seda paremini asub hingetatud isikupärasus rahva seas hingetu ja raske kollektiivsuse asemele. Hädaoht, et iga rahvus peab ennast majandussubjektiks ning mitte majandusliku maailma-masinavärgi osaks, on seda väiksem, mida kõr-

gema tasemega on rahvas. Töö spetsialiseerumine ja kõrgema kvaliteedi taotlemine kõrvaldab tunduvalt suurte maailmakriiside ohtu. Demokraatlik vastutus ja enesevalitsus vähendavad imperialistliku laiutamise kiusatust ja selle tõenäoliseks tulemuseks on, et imperialism lõppeks siiski läheneb lagunemisele. Mis puutub poliitikajuhtide ülesandesse, siis ei kohusta see neid enam rahvahulki meelitama ega oma kaaslasile erilisi soodustusi muretsema, vaid juhtimine nõuab tahet ja oskust kultuuritöö heale ja õigele teele juhtimisel. Vaimselt kõrgelseisvaid juhte rahvale vajatakse endisest enam, et mitte praegune vastaspoolte kardetav ja sõge mäng ei lõpeks maailmakatastroofiga, mis tänini saavutatud tehniliste võimete tõttu omandaks möödapääsmatult veel raskema kuju kui viimane katastroof, mis ehk polegi veel täiesti lõppenud.

Õiguslik kord ja valitsus.

Õiguslik kord ja valitsemisviis on ühiskonna enese organiseerimispüüde tagajärjed. Selle püüde esimeseks tulemuseks on tavaõigus, millest organiseerijad ja seadusteloogjad, kes intuiitiivselt tunnevad ühiskonna poolt saavutatud kultuuritaset ja kindlate korralduseeskirjade vajadust, hangivad ainet sotsiaalsete ja õiguslike normide koostamiseks. Säärase töö väärtus oleneb sellest, kuivõrd läbi-imbunud nad on oma rahva puhtast vaimust, nii et vastavad nii aktuaalsele korra ja õigluse vajalikkusele kui ka vabadusideaalile, mis juhivad inimlike püüdeid vastu heledamale tulevikule. Seepärast peetakse ka ajalooliste rahvaste seadusi ja valitsemisviisi nende kõige iseloomustavamaks kultuurmonumendiks.

Õigusliku korra rakkimi, põhikorra või põhiseaduse suurt tähtsust ära tundes ümbritsesid paljud rahvad seda usundilise pühadusega. Siin olid küsimuses rahvusliku jumala vormilised käsud oma rahvale, samuti oli valitsus tema poolt ametisse nimetatud ning sai temalt tuge. Seepärast on kerge mõista, kuidas sellega seoses tekkisid ettekujutused valitsuse sõltumatuse võimutäiuslikkusest ja õigusliku korra absoluutsest kehtivusest. Nüüd on piiramatult ainuvalitsus, absolutism, vähemalt enamiku haritud maade poolt kõrvale heidetud nii oma loogiliste puuduste pärast kui ka seetõttu, et ta tegelikult on osutunud arengu tõkestuseks.

Aga selle asemel esineb meie ajal õigusliku korra suhtelisusest säärane ettekujutus, mis ähvardab viia tsivilisatsiooni langusele.

Sotsiaalsete ja õiguslike normide kodifitseerimine ja objektiviseerimine (s. o. riigiseadusteks tegemine) ei muuda muidugi nende orgaanilist päritolu ja olemust. Kõik orgaaniline võib väliselt näida mehaanilisena; nii ka objektiivsed õiguse normid ehk seadused on seestpoolt vaadelduna ühiskonnaliikmete vabaduse ja eneseteostamispüüde väljendid, kuid väljaspoolt vaadatuna näivad nad olevat sotsiaalsed sunnivahendid. See, kes nüüd pooldas mehaanilist seisukohta, võib kergesti saada kujutluse, et õiguslik kord moodustab survevahendite süsteemi, mis väljendab võimulolijate isikute ja rühmitiste huve ja peab andma aset uuele, selliste survevahendite süsteemile, kui esile kerkivad uued võimuteostajad.

Uute võimunõudlejate esinevad meie ajal iseäranis kehalise töö tegijate suure klassi juhid. Nad rõhutavad, eriti siis, kui nad peavad ennast marksistliku sotsialismi pooldajaks, et töölisklass on määratud looma uut õiguslikku korda, mis muuseas peab

tegema lõpu sotsiaalseile erinevusile ja sisse seadma idüllilise riigi ühisomandiõigusega ja vendusega. Selle riigi teostamisvõimalus on usuasi ning kaldub pisut fanatismi ja moodsad revolutsionäärid näivad sageli osutavat väga vähe sallivust. Arvamine, et on võimalik luua riiki, asetades ainult võimu uute normide süsteemi taha, soodustab kindlasti terrorismi tekkimist ja ainus suurejooneline sotsiaalne revolutsioon, millele meie kaasaeg on olnud tunnistajaks, näitab, et selline hoiak viib julmade tegudeni, kuigi ta on määratud edendama — üldist hüveolu.

Liig paljud revolutsionäärid ei märka, et tõelise tsivilisatsiooniga käib kaasas areng, mis toob märgatavaid paremusi, pehmendab seadusi, suurendab sotsiaalset julgeolekut ja hoolimata kõigist esialgseist raskusist või tagasilangusist, mis võivad tekkida inimlikust puudulikkusest, vabastab üha rikkamaid kultuurijõude.

Õiguslik kord on relatiivne, see on ju tõsi, kuid see on relatiivne ainult käesoleva tsivilisatsiooni suhtes. Säärast usku, et võib saavutada paremat õiguskorda, jättes suuremat liikumisruumi tsivilisatsiooni-vaenlikele tendentsidele (nagu mõttevabaduse kitsendamine ja massi himude ja vaistude tõstmine kõrgeimaks seaduseks ühiskonnas), ei või pidada muuks kui mõttetuseks. Idüllilised õnneunistused revolutsiooni mõjust säärase tendentside kasuks asenduvad varsti valusa ärkamisega. Ühiskonna tõus kõrgemale astmele toimub vaid selle liikmete pideva õilistamise kaudu.

Sellele valearusaamisele õigusest kui võimuvahendide süsteemist, mille eesmärgiks on teenida võimuloleva ühiskonnarühma huve, pole kahjuks mingit kõlvulikku korrektiivi (parandusvahendit) demokraatias kui niisuguses. Seepärast leidub praeguses

Euroopas demokraatia armust liig palju vabadusvaenlikke valitsusi (diktatuure). Ka need riigid, kes seni on pääsnud sellest õnnetusest, muutuvad sageli talermaaks võimuloleva enamiku põhimõttelagedale ja vastuolulisele seadustevabritseerimisele, mille tulemused ei parane kunagi, kui palju neid ka ei lapi-taks. Juba roomlased mõistsid, et niisugune olukord tähendab ühiskonna organisatoorsete jõudude lan-gust, ja lõid järgmise vanasõna: „Mida enam seadusi, seda halvem riik.“ Iga ühiskonna- ja õigusekorralduse eesmärgiks olgu muutumatult, et see peab hõl-bustama üksikute ühiskonnaliikmete enesetäiendamis-püüdeid.

Sellega on kooskõlas rahvaliku omavalitsuse va-jadus. Teostamisviisid seejuures võivad olla mitme-sugused (juba Aristoteles uuris omal ajal 150 põhi-seadust), kuid ikka peab küsimuses olema säärane valitsus, kel on rahva usaldus. Siin annab kogemus parimat õpetust. Mitmed vanad kultuurrahvad, nagu rootslased ja inglased, elavad hästi monarhiga kui riigi väarikuse sümboliga ja täidesaatva võimu kes-kendajaga. Ning sel valitsemisviisil on palju häid külgi — kõigepealt see, et riigipea on erakonnatüli-dest kõrgemal ning püsib rahva kõrgeimate traditsioo-nide kandjana.

Aga on kindel, et kogu praegune parlamentaarne aparaat säärases riigis sisaldab kaunis nõrga tagatise selleks, et valitsus oleks küllalt suuteline soodustama neid edusamme, mis omaksid olulist tähtsust. Teata-vasti on ajalugu ikka näidanud, et isikud, kes on otsinud ja saavutanud rahva juhusliku poolehoiu, harva on püsinud järeлмаailma silmis täieliku rahva hinge väljendajana. Kuid mis on võimalik teha rahva väärilise esinduse saavutamiseks, seda ei tohi tege-mata jätta. Need isikud, kes tarvitavad oma hääle-

õigust, peavad olema teataval määral küpsed, oma vastutusest teadlikud ja tuntud oma kohusetruuduse poolest. Vedada valimiskastide juurde liig õrna noorsugu või väga puudulikult arenenud täiskasvanuid pole millegagi õigustatud. Seda ka siis, kui töötab säärane kindlustusvahend nagu kahekojaline süsteem.

Kui mõnel rahval on tahet enesekontrolliks, siis leiab ta ka vahendeid selle teostamiseks, ja paljugi viitab sellele, et näit. rootsi rahvas oma sisimas on varustatud sellise tahetega. Kaugeist aegadest on säilinud vene Nestori kroonika kindlaid tõendusi rootslaste võimeist ühiskondliku korralduse alal. Rootsi keskaja ajalugu sisaldab rohkesti tõendusi õilsast vabaduspaatosest ja valmisolekust võitlema rahva suurimate väärtuste eest. Lutheri poolt reformeeritud kristlus oma valjude nõuetega indiviidile ergutas rootslasi suurile tegudele, eriti Gustaf II Adolphi geniaalse juhatusel all. See ei sõltunud mitte rootsi mentaliteedist, et kolmekümneaastane sõda mandus röövsõjaks. Kõigest inimlikkusest annab tõendusi ka rootsi valitsuse kuulsus ta endistes provintssides, mis on asustatud võõraste rahvustega. Lauulikud on õigusega ülistanud rootslaste võimet väärikalt kanda raskusi ja kannatusi; Karl XII sõdurite elu ja vangipõlve Venemaal võib hästigi võrrelda helleenide kojutulekuga.

Veel tänapäevalgi esineb meie rahvas moraalse enesuuendamise lugupeetavaid jooni. Siia kuulub tema spontaanne püüdlus tõsta ennast kõrgemale alkoholismi alandusest, ja samuti leidub ka meie tööliklassi tõusus mõningaid meeldivaid külgi teiste vähem-meeldivate kõrval. Rootsi annab meie päevil kujutuse rahvast, kes paistab välja oma korra- ja väärikusmeele poolest. Esineda mõõdukalt ja peenelt on kõigis ühiskonnaklassides enesestmõistetav, ning haridusetaotlused on ilmsed, kuigi neid iseloomustab praeguse aja pinnapealsus. Kuid süvenemine tuleb veel. Ajalookogemused ei anna mingeid põhjusi selles kahelda.

Liberalism.

Kirj. dr. H.-K. R ö n b l o m.

1. Erilised ühiskonna ideaalid.

Iga ühiskondlik maailmavaade põhineb alati utoopial — ideaalühiskonnal. Ühiskondlik maailmavaade on nimelt väga paljude ja erinevate ühiskonnaalade soovidele ja uuendusnõudeile põhimõtteliseks alusmüüriks. Ja kuna kõigil neil soovidel ja nõudeil peab olema miski sisemine kokkukuuluvus, siis moodustavad nad kõik üheskoos — ehküll pisut puuduliku — plaanijoonise uue ja parema ühiskonna — utopia jaoks.

Poliitikud on harva utopistid. Nende pilk on tavaliselt kindlalt suunatud lähedalolevale ja praktilisele. Nad jätavad õhulosside ehitamise neile, kel selleks tahtmist, ja rahulduvad olevikus iga päeva antud tööga. Kuid neilgi on oma kauge ideaalühiskond, mis on päevapoliitika teadlik või sageli ka eba-teadlik eesmärk.

Utopiat kujutame endile maana, kus valitseb täielik õnn. Loomulikult — sest mis muu kui täielik õnn võiks olla utopia tõeline mõte? Või kas on mõeldav mõni muu eesmärk ühiskonna püüdeile?

Kahtlemata on mõeldav. Vaadete järele, milliseid esineb sageli mitmesugusel kujul, moodustab ühiskond (riik) omaette olendi, ühe erilise isiksuse, mis on pisut rohkem kui selle kaaskodanike isiksuste summa. Ja selle põhjal on tal ka oma eesmärk, üks „üle-individaalne“ siht, nagu näiteks väljaastumine teatud moraalse korra eest, mille täideviimine on kaunis rippumatu sellest, kuidas riigi kodanikud üldiselt suhtuvad sesse asja. Seesugust personalistlikku riigiteooriat esineb vahel tavalise inimese väljendusis

ja mõtteviisis, kuid teaduse jaoks on ta nähtavasti juba oma osa ära etendanud. Järele on jäänud ühiskonna ainsa mõeldava ülesandena — töötada üksikisikute ühiseis huves nende õnne saavutamiseks.

Moodsa käsituse järgi pole siis üksiku ja ühiskonna vahel mingit põhimõttelist vastuolu. Ühiskond võib olla ainult üksikute varal ja nende sees. Kui ainult võiks selgelt ja mõistetavalt öelda, mis on väärtuslik indiviidile või vähemalt indiviidi kaaluvale enamusele, siis olekski koostatud vastuvaieldamatu juhtnõr ühiskonnavõimu tegevusele. Kuid selles tähtsas punktis on arvamused õige selgesti lahku minevad.

On nimelt üsna raske lahus hoida üksikute huve ühiskonna omist. Sel juhul peab Bentham'i viisi seletama, et need kaks asja iseenesest on identsed ja et üksiku kodaniku „hästimõistetud huvid“ on ka riigi omad ja riigi huvid on maailma omad. Aga säärast juttu praegusel ajal palju enam ei уста. Vestigia terrent — jäljed hirmutavad. Sel määral, kui Bentham'i vabaduseõpetust on võetud praktiliselt tarvitusele, pole see mõjunud ainult hästi, olgu siis viga selles, et ühiskonna ja üksikisikute huvideühisust pole küllaldaselt kokkukõlla viidud, või jälle selles, et inimeste huve pole alati nii „hästi mõistetud“ kui oleks soovivat.

Nii on siis vaevalt võimalik jätta tähele pane mata ühiskonna huve ja vaadelda inimest ainult indiviidina. Aga tõeliselt on sama võimatu pidada teda ainult ühiskondlikuks olendiks. Isegi niisugused vaated, mis lähevad ses mõttes kaugeimale, tunnista vad, et leidub alu, kus inimene üldsuse huves tohiks olla enese isand. See pole ainult usk, mis niiviisi tehakse „eraasjaks“, vaid leidub mõningaid muidki alu. Võidakse ju väita, et need „eraalad“ ei kuulu

poliitikasse ja peavad välja jääma poliitilise ühiskonnavaate piirest. Tõsi küll — kuid milliseid alusel viisil tuleb ühiskondliku vahelesegamise eest hoida, see on kahtlemata poliitilist laadi probleem.

Otsustades küsimust, mis on üksikisikule õnnetoov ja väärtuslik, peame ühelt poolt arvestama seda, et nad on ühiskondlikud olendid, kelle õnn ja hea käekäik on lähedases seoses ühiskonna omaga, ja teisalt, et nad on isiksused, individualiteedid, kelle survest ja rõhumisest vabanemise nõudeid teatud juhtudel tuleb rahuldada. Sellest selgub siis ka, et kaht omavahel raskesti ühendatavat põhimõtet hästi ei või asetada ühe poliitilise maailmavaate põhialuseks. Üks neist kahest peab tagasi astuma.

See ehk võib näida ülearuse sõnamänguna arutada küsimust, kumba neist tuleks valida. Sest kumba me ka valiksime, tuleb selle tegelik kasutamine moodustada nii, et ka teist poolt võimalust mööda rahuldataks. Ja kui arvatakse, et ükski ühiskondlik ettevõtte, mis üksikisikute seisukohalt on kahjulik, ei või olla ühiskonnale kasuks ja ümberpöörduvalt, siis võib ju väga hästi asetada ühiskonnaõnne („ühiskasu“) aluseks igale poliitilisele maailmavaatele. Kuid mida sel juhul ei tohi jätta tähele panemata, on see viis, kuidas ühiskonnaõnne mõtet ehk sisu praktiliselt kindlaks määratakse.

Vastavalt sellele demokraatlikule süsteemile, mis nüüd peaks olema omaks võetud peaaegu kõigis kultuurmais, reguleerivad ühiskondlikku tegevust selle hääleõiguslikud liikmed oma otseste tahteavalduste (valimiste, rahvahääletuste, rahvaalgatuste) või esinduse kaudu. Ja vastavalt demokraatia mõttele peab hääleõigus olema kõigil täisealisil meestel ja naistel. Põhimõte on igatahes niisugune. Mis aga selle teos-

tamisse puutub, siis on see ükskord nii, teinekord teisiti.

Võiks arvata, et see süsteem annab täieliku kindlustuse võimu väärtarvitamise vastu valitsevas ringkonnas. Sel ajal, kui veel monarh enam või vähem piiramatu võimuga võis juhtida riiki, võib aru saada, et riigi alamad tundsid vajadust milgi moel piirata ühiskonna (s. o. riigivõimu) toimimisala. Aga nüüd, kui nende eneste käes on ülim otsustamine sääraustes asjades?

Kahjuks selgub, et isegi demokraatlikus riigis esineb võimu väärtarvitust. Isegi seal sooritatakse tegusid, mille kasulikkus pole üldsuse seisukohalt küllalt suur õigustama seda survet, mis selle läbi langeb üksikute peale. Olgugi et üldsus ise (või tema esindajad) nii on tahtnud. Viimatimainitud ettekääne pole mitte määrava tähtsusega, kuna teatavasti otsuseks ei nõuta rahva nõusolekut ühel häälel, vaid ainult enamust. Nii nagu nüüd ühiskondlik olukord on kujunenud, pole sugugi võimatu, et ühte rühma koondunud enamuse paljude aastate kestel saab ühiskondliku määramisvõimu enda kätte säärasel viisil, mis tunduvalt erineb sellest, mida muud ühiskonnarühmad peavad õigeks ja üldsusele kasulikuks.

Üht sedalaadi väljavaadet esitab K a r l e b y raamat „Sotsialism tõelikkuse ees,“ kus katsutakse kindlaks määrata „sotsialistliku ühiskonna-ümberkujunduse mõtet“ ja tehakse seda järgmise lühikeste sõnadega: „„Ühiskonnakasu“ peab tõlgitsema töölisklassi arusaama järele tema enda ja produktsiooni (toodangu) arendamishuvest. Loomulikult võtavad sellest tõlgitsusest oma mõjuvõimu järele osa ka teised ühiskonnarühmad.“

Vähe meelitav utoopia! Eriti neile „teistele ühiskonnarühmadele,“ kelle kaasatöötamislootus näib

olevat kaunis õhulist laadi. On muidugi tõsi, et ükski ühiskonnaklass ei või kaua karistamatult väär-riti tarvitada oma võimu. Varem või hiljem tuleb mingisugune murdumine ja pendel lööb üle teisele poole. Aga neile rühmidele, kelle ühiskonnakasu-tõlgitsus erineb valitsevate omast, on see väikeseks lo-hutuseks, et paranemine tuleb 10 või 20 või 30 aasta pärast.

Isegi mitte parim ühiskonnavorm — demo-kraatne — iseendast ei taga ühiskonnakasu õiget tõl-gitsust. Võib eneselt küsida, mis rõõm on toetada oma poliitilisi vaateid ideele, mille praktilist teostust igal eri juhul näib olevat äärmiselt raske leida. Ja kui sellest polegi suuremat kasu üksiku õnnele.

Keegi paradoksimeister esitas kord küsimuse: mis oleks parem, kas rahuldatud siga või rahuldamatu filosoof. Neis väheseis sõnus avaldub kogu individuaalse õnne ja ühiskonna probleem.

Ühiskonnakasu seisukohalt on arvatavasti esi-mene, n. ö. rahuliku „sea“ tüüp, eelistamisväärsem, kuna see tagab meile rahulikku ja õnnekat arengut. Sel määral kui ühiskond sobival viisil võib korral-dada rahuldavat materiaalsel ja vaimset elatust kõi-gile oma liikmeile — selle tase ei pruugi eriti kõrge olla: „vaesust kehtetakse kannatlikult, kui seda kan-natavad kõik“ —, kaob enamjagu rahutuse põhjusi, milliseid nüüd kahjuks on olemas.

Aga siiski tunneme tülgestust vaadeldes seda üldist rahulolu. Ja siiski leidub inimesi, kes nii ene-sele kui ka ühiskonnale pigemini valivad rahulole-matuse kui selle lihtlabase rahulduse. Rahuldamatute utoopias ei valitse usk ühiskonna korraldavas ja kohaldavas võimesse. Seal tunnistatakse küll, et demokraatia on ainus vorm, mille nõjal võidakse mõistlikult otsustada ühiskondlikke küsimusi, kuid

isegi see vorm on nii vähe usaldatav, et igat vahele-astumist, millest ühiskond võib hoiduda, tuleb lugeda võiduks. Seal tunnistatakse ka, et vaikus on kasuks ühiskonnale, kuid siis juba liig kallilt ostetud kasuks, kui see saavutatakse vaimse nivelleerumise tähe all.

„Inimolendid pole nagu lambad,“ ütleb John Stuart Mill mõtet liialdades, „ja isegi lambad ei sarnane üksteisele eranditult.“

Isiksuste omapära peab kaitstama niikaua kui võimalik. Isegi parimini organiseeritud ühiskond maailmas ei suuda kinkida oma liikmeile suuremat õnne kui see, mille nad ise otsinguis, kahtlulis. ja rahutusis suudavad enestele luua. See on üheks põhialuseks liberalismi utoopias.

2. Vabadus.

Vabadusõpetus on andnud liberalismile tema nime ja on veelgi selle iseloomustavaimaks osiseks. Vabadusega mõistetakse selles ühenduses üksikisiku vabadust ühiskonna võimu suhtes.

Vabadusnõue särasena on loomulikult peaaegu sama vana kui ühiskonna võim. Moodsa liberaalse maailmavaate arengulugu võib jälgida kaugele tagasi möödunud aegadesse. Kõige tuntavam on siiski see arengusuund, mis algas XVI sajandi suure usulise vabadusliikumisega.

Reformatsioon („usupuhastus“) tähendas kato-liku kiriku autoriteedisurvest vabanemist, ja selle õpetus usu läbi õndsakssaamisest püüab omal moel kindlustada indiviidi isiklikku vabadust usu alal. Kuid „usupuhastuse“ tulemuseks polnud sugugi veel

usuvabaduse täiuslikuks saamine. Kuigi protestantlikud maad vabastati Rooma mõjust, asutati igaihes neist rahvuslik kirik, mis esitas oma liikmeile sama selged tingimatu sõnakuulmise nõuded kui varemalt katoliku kirik. Kuid mõnel pool, eriti Inglismaal ja Hollandis oli seda süsteemi võimatu teostada. Seal elasid rooma kirik ja protestantlikud kirikud külge külge kõrval ning kumbki ei suutnud ülevõimu enda kätte saada, hoolimata tagakiusamisist ja veristest tülidest. Säärases olukorras lõi läbi nõue, et kirik oleks riigist täielikult vabastatud. Teaduslikus keeles on seda mõtet kutsutud sallivuse ehk tolerantsi printsipiiks ja selle tähtsamatest eestvõitlejaist olgu nimetatud hollandlane Dirck Coornheert, inglise lahusulised Roger Williams ja John Goodwin ning lõpuks filosoof John Locke, kes selgelt formuleeris kiriku lahutamisenõuet riigist ja samade õiguste andmist usu asjus teisitimõttele.

Usuvabadust selle siin kirjeldatud kujul võib pidada üheks moodsa liberalismi kõige algsemaks osiseks. Selle kaitseks on jätkuvalt kõneldud ratsionalistlikul („vabamõtteliste“) poolel, kus on peetud ühele mistahes kirikule alistumist oma sisetunde (südametunnistuse) vägistamiseks ning osalt ka lahusuliste (vabakiriklaste), eriti aga baptistlaste poolel, kus on järsult tagasi lükatud iga süsteem, mis annab ühele kirikukoondisele erandlikke soodustusi teiste kulul.

Usuvabadusenõude varajasemaile eestvõitlejaile oli mõjuvaks toeks tollal valitsev loodusõiguslik maailmavaade. Loodusõiguse mõtteks on see, et iga inimene on looduse poolt varustatud teatud temale kuuluvate õigustega, milliseid ta omab maksvast õiguslikust korrast olenemata. Loodusõiguse mõtte järgi on inimesed algsest ühiskonnata

olukorrast üle läinud vaba, õigusliku kokkuleppe järgi ühiskondlikku olukorda, et selle abil oma õigusi kaitsta. Kuidas see lähemalt on kujunenud, seda on raske selgitada; kokkuleppe tulemuseks aga nimetatakse ühiskonnakokkulepet (contrat sociale). Loodusõiguse järgi piiratakse ühiskonna võimu sel viisil, et iga inimene omab üht vaba õigusesfääri, mille isandaks tema on üksi; ja tema õigus saada selle vaba sfääri omanikuks põhjeneb siis loomulikul õigusel, mis on vanem kui ühiskonnakorraldus ise ja mis on suurem kui kunagi kord kehtiv (maksev) „ametlik“ õigus.

Oluline on seejuures, milliseid alu peeti sobivaks anda indiviidi enda määramisõigusele ja milliste õigustega peeti teda looduse poolt varustatuks. See loetelu on tolle aja eri kirjanike juures erisugune. Nagu näib, oli südametunnistuse- (usu-)vabaduse õigus üks neist. Teine on poliitilise vabaduse õigus, üksikisiku õigus kaasa töötada riigi juhtimises.

XVIII sajandil tõstsid maailmakuulsad prantsuse filosoofid Montesquieu ja Rousseau selle õiguse nõude erilise jõuga esile. Esimene oli saanud mõtteid ja eeskujusid Inglismaalt, kus vastandina mitme Euroopa mandririigi oludele ikka veel oli valitsemas teatud määralt poliitilist vabadust. Montesquieu pole miski ühekülge demokraatia pooldaja; tema leiab koguni, et erinevad geograafilised, kliimatilised ja majanduslikud tegurid võivad motiveerida erisuguseid riigikordi; veel soovitab tema peaaegu kõigil juhtudel luua rahvaesindus ainult vastukaaluks kõikvõimsa kuningavõimu vastu. Tema põhiskeem riigivormi jaoks oli „võimu jaotus“, võimude lahusus, kus täidesaatev, seadusandlik ja otsustav võim said igaüks enesele määratud ala. Rousseau läks kaugemale; tema tunnustab küll mööda-

minnes erisuguste riigivormide sobivust, kuid tema sümpaatiad jäävad jagamatult „vaba“ riigikorra juurde, mille eeskuju ta on saanud oma kodulinna Genfi demokraatlikust vabariigist.

Nende indiviidide nõudele riigi vastu on antud riigiõiguslikult tähtis vorm „õiguseseletusi“, millega Inglismaa Põhja-Ameerika asumaad pärast emamaast vabanemist algasid (või lõpetasid) oma seadusdokumente. Virginia seadusi, mis on olnud algkujuks paljudele teistele, on muutmatute kodanikuõiguste loetelu järgmine: õigus elule ja vabadusele, võimalus hankida ja omada varandust, õigus otsida ja leida õnne ning kindlust (ja õigus põhiseaduse järgi riigi juhtimisest osa võtta). Hiljem on samasuguseid õiguseseletusi sisse võetud paljudesse seadus tekstidesse. Neile eespool nimetatud vabadusõigusile võib veel lisada sõna- ja trükivabadus ning seltsi- ja kogudusevabadus.

Veel üht tuleb nimetada: majanduslik vabadus. Sellel alal oli Adam Smith teerajajaks. Ajal, mil majanduslik riigihoolitus oli kõrges kursis, andis Smith kuju neile klassilisile rahvamajanduse põhilauseile, nõudes ametivaliku-, kaubanduse- ja teenistusvabadust üksikisiku ja rahva heaolu ühe peatingimusena. XVIII sajandi lõpul täiendas algatatud tööd tema õpilane Bentham, utilitarismi, kasu-filosoofia teaduslik põhjendaja. Üksiku õnn või kasu, õpetas Bentham, oleneb tervikust, ja nii edendab siis üksik, tegutsedes enese „hästimõistetud omakasu“, sellega koos üldsuse heaolu heaks. „Suurimat võimalikku õnne võimalikult paljudele inimesele“ on eetiliseks põhivalemiks sellele filosoofiale, mille praktilised järeldused tegi Cobden oma radikaal-majanduslikus programmis, nn. Manchester-doktriinis. Selles nõutakse üksikule täielikku majanduslikku vabadust, täielikku vabadust isegi riikide vahel, tollimüüride ja teiste säära- ste piiramiste kõrvaldamist, mis on vabale arengule ainult takistuseks. Vaba võistluse süsteem, mida Manchesteri mehed

kaitstesid, sai veel ühe uue loodusfilosoofilise põhjenduse Darwini õpetuses loomulikust valikust, kõige tublima võidust võitluses olemasolu eest. Seda teooriat võib nimetada Manchesteri õpetuse loodusteaduslikule uurimusele põhjendatud üldistamiseks.

Pole vaja olla eriti selge pilguga, et näha, et mõned neist vabadusnõudeist, mis esitati liberaalse liikumise jätkumisel, on juba teostunud; teised on ikka veel aktuaalsed ja veel teised on vananenud ning ühes sellega ümber kujundatud. Esimesse rühma kuuluvad isiklik vabadus ja puutumatus, trüki-, sõna-, ühingu- ja koguduseõigus; see kuulub liberalismi olemusse neid kõiki kaitsta, kuid moodsas demokraatlikus ühiskonnas on nad saanud niivõrd tunnustatud eluõiguse, et arvatavasti üldine arvamine kohe reageeriks iga tõsisema üleastumiskatse peale.¹⁾ Praegugi veel aktuaalsesse rühma kuulub usuvabadus, mille järelduseks on riigikiriku kaotamine. Neis mais, kus seda järeldust veel pole tehtud, on selle eest üldiselt antud kiriklikule seadusandlusele niivõrd ajakohane vaim, et seda küsimust enam ei või päevaküsimuseks pidada. Kuid päevakorrast pole seda siiski veel ära jäetud.

Mida aeg on aga kaunis oluliselt ümber kujundanud, see on majandusliku vabaduse nõue. „Laissez-faire“-süsteemi dogmaatika on läinud vastu oma lagunemisele. Selgus, et eraisikute ja ühiskondlikud huvid tegelikult sugugi ühte ei langenud. Tõkestamatu võistlus, mis algatati Manchester-kooli kaitse all, kandis loodetu asemel säärast vilja, mis põhjustas selle doktriinis revideerimist. See „lepinguvaba-

¹⁾ N. n. diktatuurimais on neist õigustest ometi väga jämedalt üle astunud, ilma et vägistatud „üldine arvamine“ palju oleks jaksanud teha.

dus“, mida Bentham'i kool jutlustas, näis olevat petlik, kui oli küsimuses võimas tehasejuhataja ja organiseerimatu ning proletariseeritud tööline. Olukord tööaja, vabrikutervishoiu, naiste- ja lastetöö-küsimusis vajas vaheleastumist ühel või teisel kujul. Aga kuidas oleks seda võidud teha, ilma et toda tervet vabadusideed solvata?

Mees, kes oma isikus kehastab üleminekut Bentham'i majanduslikust liberalismist moodsasse, sotsiaalsesse liberalismi, on John Stuart Mill. Tema ei loobunud eelmainitust kunagi täielikult, vaid katkus kohandada seda uuele olukorrale, millist industrialism (suurtööstuse ülevõim) hakkas kujundama. Mill on sel arvamisel, et inimesel peab olema piiramatut vabadust ainult selles sfääris, kus ta ei piira või kahjusta teise vabadust. Selle põhimõtte teostamises läheb ta mõnikord kaunis kaugele. „Niipea kui mõni isik oma käitumisega mõjub kahjustavalt teiste huvidele, on ühiskonnal tema üle kohtumõistmise õigus, ja siis jääb see vabaks arutlusküsimuseks, mil määral üldsuse hüvesid riigi vahelesegamisega edendatakse või mitte.

Tööturg pakub sääraseist olukorrist rohkesti näiteid. Enamik tööandjaist ühel ametialal — nii väidab liberaalne H o b h o u s e — on arvatavasti valmis tarvitama kaitseabinõusid oma tööliste tervise jaoks ja vähendama tööaega või tõstma palku. Kuid võistlus takistab neid; vähemuse, või ainult üheainsa mehe tahe sunnib enamuse oma. Kui enamus üksmeelselt võib survet avaldada selle surve vastu, siis on kõik hästi, siis ei vägistata vabadusprintsipi. Tegelikult tunnustatakse juba nüüd üldiselt, vähemalt liberaalsel poolel, et „lepinguvabadus“ tööturul nõuab vastastikust organiseerumist ja kollektiivseid leppeid. Kus aga pole käepärast sääraseid abinõu-

sid, seal peab tarvitama ühiskonna s. o. riigi abi teatud olukordade parandamiseks.

Võidakse väita, et üksmeel nii tööandjate kui ka tööliste poolel on nüüd nii tugev, et ühiskonnal pole vaja tarvitada sääraseid kaitseabinõusid. Kuid siin peab tähendama esiteks, et enamikku säärastest abinõudest on tarvitatud tol ajal, kui töölisorganisatsioonel polnud veel praegust tugevust, ja teiseks, et ühiskonna vaheleastumised on mitmel puhul puudutanud muid asju kui neid, milliseile asjaosalised on omistanud oma peamise huvi. Peab veel lisama, et tööturu eri kokkuleppe pooled on nüüd kasvanud nii tugevaiks, et ühiskonnal vahel on rohkem põhjust nende eest kaitsta oma enese õigusekorraldust, kui luua kindlustusi nende „lepinguvabadusele“.

Selle ülalesitatud arutluse nõjal võib peaaegu ühiskonna igat vaheleastumist põhjendada vabaduse põhimõttega. Sotsiaalne vabadus eeldab alati keeldusid. Ei leidu peaaegu mingit keeldu, mis poleks ka mingisugune vabadusetagatis. Sest ei leidu mingit külge ühe inimese elus, millel poleks tähtsust ühiskonna jaoks. Elada — tähendab õppida; kõigel, mida inimene mõtleb, ütleb või teeb, võib olla tähtsust teiste inimeste suhtes ja seega ühiskonnalegi kogu tervikus. Sel määral on vananenud ka Mill'i eraldamine tegude vahel, mis ainult puutuvad indiviidi, ja tegude vahel, mis puudutavad ka teisi. Kuid ühiskond ei või otsustavalt vahele astuda kõigi inimeste kõigisse toiminguisse. Sellega poleks nõus ka ühiskonnavõimu kõige veendunumad austajad. Kuski peab olema piir. Ennevanasti tõmbas liberalism selged piirid ühiskonna *agenda* (teotsemismääruse) ja *non-agenda* (mitteteotsemismääruse) vahele. Aga kus on piirid nüüd?

Vahel on öeldud, et areng on toonud kaasa vana

liberalismi languse ja surma. ning et see uus, mis nimetab ennast liberalismiks, tõelikkuses erineb nii palju vanemaist printsiibest, et sel pole õigust oma nimele. Kas on see tõsi? Kas liberalism, püüdes võita tervet maailma, on kaotanud oma hinge?

See pole tõsi. Muidugi tõmbab moodne liberalism piirid teisiti kui seda tegi Bentham, kuid Bentham ise asetas need ka teisiti kui enne teda oli tehtud. Miks asetas ta ühiskonna vaheleastumise kindlustuse kõrvu näiteks varguse ja röövimisega? See oli kunagi ammu, kui tugev mees kaitses relvaga ennast ja omakseid. Ka see on vabadus — tarvitada relva, kuid on selge, millised hädaohud seejuures varitsevad. „Aga“, võidakse väita, „see on ebamoraalne tarvitada vägivalda, ja see on riigi kohus tõkestada kuritegusid.“ Tol ajal, kui see oli kombeks, mõeldi aga teisiti. Kas pole üldine moraalikujunemine tekkinud sageli just selle läbi, et ühiskonnavõim on oma keeluga ja vastutusmäärustega vahele astunud? Tõenäoliselt tuleb aeg, mil enesestmõistetavalt peetakse sama ebamoraalseks teha töölisega kokkulepe 12-tunniliseks tööpäevaks, kui kasutada naisi ja lapsi teravisthävitava töö juures. Siis esineb liberalismi hoiak vähem printsiibivastaselt kui see mõnede meelest praegu on.

Aga kuidas tõmbab praegune liberaalne maailmavaade piire nende alade vahel, kus peaks valitsema ühiskond ja kus üksikisik ise võib otsustada? Mõisted agenda ja non-agenda — alad, kus riik teotseb või ei teotse — oleksid õige kasulikud tutvumiseks ka meie ajal. Kuid neid ei tule pidada vankumata tõdedeks. Tuleb teotseda olukorra kohaselt. Iga poliitilise otsuse juures peab kaaluma niihästi ühiskonna huvide kui ka üksikisikute vabadusevaja-

duste tõelist suurust. Mitte kõikidel maailmavaateil pole silmad lahti non-agenda-ala vajalikkusele. Liberalismil aga on.

Seda küsimust võiksid valgustada paar näidet.

Majanduslik vabadusmõiste sisaldab kaunis tähtsa osana ka vabakaubanduse. Vabakaubandus pole lahutamatus ühenduses *laissez-faire*-põhimõttega, kuid ta on selle kaudu saanud jõudu juurde. Koos üldise reaktsiooniga *laissez-faire*-põhimõtte vastu on tekkinud protektsionistlik kihutustöö, mis nõuab tollide kaudu kaitset (seda võib nimetada muidugi ka „arenguvabaduseks“) kodumaa majanduselule. Aga kogemusist ei ilmne sugugi, et tolliaktsiooni tulemused üldiselt kaaluksid üles neid kahjusid, mis on tekkinud riigi vahelesegamisest vabas kaubavahetuses. Seepärast peaks liberaalse maailmavaate meelest tollimüürid olema lubamatud. See ei eita siiski veel, et ka liberaalsest vaatekohast on tollid erilisel juhtudel vastuvõetavad, nagu näit. luksustollid (pigemini siiski maksustamisvorm kui toll) ja võimaluse korral ka kasvatustollid (ajutine tollikaitse vastast asutatud tööstusharule).

On kõneldud alkoholi keelu ühendatavusest või ühendatavusest vabaduspõhimõttega. Mill loeb kangete jookide tarvitamist niisuguste tegude hulka, mis „kahtlemata“ on „täielikult individuaalsed“, ja kus ühiskonna vaheleastumine oleks kahjulik. Kui üldse arvatakse, et täiskeeldu võib mõjukalt teostada — just selles praktilises küsimuses lähivad arvamised kõige rohkem lahku —, siis võib muidugi asetuda ka säärasele seisukohale, mis on lähedane Mill'i omale. Kuid võib ka pooldada arvamist, et ühiskonnal omas tervikus oleks suurim kasu alkoholist jookide äri lõpetamisest, ja et see vabadus, millest siin on küsimus, polegi üksikule nii suure tähtsusega, et peaks kaheldama, kas lubada seadusandlusel siin vahele astuda. Ühiskonna ja üksikisiku huve võib, lühidalt öeldes, kaalutleda mitut viisi ja ses küsimuses on liberalismi omagi ridades lahkarvamusi, mida riik peab või ei pea tegema.

E r a o m a n d i õ i g u s, kolmanda näitena, on kuulunud nende põhimõtete hulka, millistega liberalism opereeris juba õigustekuulutamise ajal. Meie ajal on olukord teine. Vaevalt mõni poliitiline erakond oleks valmis tegema täiesti loogilisi järeldusi sellest, mida on mõtlematult nimetatud „eraomandiõiguse puutumatuseks“. See omandiõigus, mis kehtis sada aastat tagasi, on pärast seda läbi teinud mitu ja üldiselt heaks tunnistatud kitsendust. Moodus liberalism ei tee suurt kära omandiõiguse puutumatusest, kui on küsi-

muses riigivõimude tehtud kitsendused sel alal. Teoreetilisest küljest vaadatuna kuulub omandiõigus nimelt riigi agenda-piirkonda. Aga praktiliselt on see nii suure psühholoogilise tähtsusega, et ühiskonna uued vahelesegamised võivad sündida ainult hella ja tagasihoidliku käega. Eriti kui on küsimuses maaomamine, omab eraomandiõigus nii suure tähtsuse, et liberaalsest vaatekohast oleks soovitatav seda laiendada kõigi maaharijate kategooriateni, kes nüüd omavad maad ebakindlamail aluseil (rentnikud).

Antud näiteist peaks jätkuma. See vabadusõpetus, mida kuulutab liberalism, pole miski paindumatu ja viljatu dogmaatika. See ühiskondlike ja isikuhuvide ühtlustamine, mida ta taotleb, võib mõnikord näida tujukana ja ebajärjekindlana. Kindel on, et kergeim asi maailmas on tõsta kaebusi praktilise liberaalse poliitika peale enamalt formuleeritud vabaduspõhimõtete vastu eksimise pärast. Kuid just oma mittedogmaatilise, kohandatava olemuslaadiga peab liberalism ennast elavaks jõuks ühiskonnatöös säärasel hetkel, mil enamik nüüdisaja kõige loogilisemaid ja hästivormitud ühiskonnadoktriine on juba ununenud.

3. Võrdsus (égalité).

Kui vabadusprintsip on liberaalse maailmavaate üks vanimaid aluseid, siis on seevastu võrdsus võrdlemisi uuel juurdetulnud osa liberaalsest pärandusest. Võrdsuspõhimõtte aktualiseerijaks poliitilises mõttemaailmas on Rousseau. Tema teos „Contrat sociale“ (Ühiskondlik leping) sisaldab kogu selle poliitilise teooria, mis on rajatud võrdsusele — siis demokraatia teooria. Sest demokraatia maailmavaatena on ju võrdsuspõhimõtte asetatud praktilisse mõtteviisi. Seda pole võimalik enam selgemini iseloomustada, kui on öeldud Rousseau'ist mõjustatud prantsuse 1793. aasta õiguste dek-

laratsiooni kolmandas artiklis: „Kõik inimesed on olemuselt ühesugused oma sünnipäralt ja seaduse ees.“

Revolutsioonipõhiseaduse muinasjutt ei kestnud kaua. Kuid mujal maailmas leidsid Rousseau' võrdsusmõtted seda enam teostamist. Ameerika Ühendriigid olid need, kus pole esinenud kogu seda monarhia, päritolu, klassiõiguste ja seisuslike eelarvamuste ajaloolist ballasti, mille pärast Euroopas hiline demokraatia võidulepääs. Seepärast mõjus see ka otse ilmutisena, kui prantslane Tocqueville 1830. aasta paigu käis Ameerikas ja hiljem kirjeldas oma sealseid kogemusi. Prantsuse veebruarirevolutsioonis võtsid siiski siis need mõtted kuju ja andsid demokraatlikule uuendusliikumisele Euroopas tugeva eeltouke.

Selle taga seisvaid sotsiaalseid fakte võib väljendada umbes nii: varasemat XIX sajandi liberalismi oli ülal pidanud arvult ja tähtsusest kasvav kesk-klass (kodanlus), kes nõudis enesele poliitilist kaasrääkimisõigust ja majanduslikku liikumisvabadust (laissez-faire). See ei kahelnud sugugi enese tooniandvas tähtsuses. James Mill, selle suuna tüüpiline filosoof, seletab, et „pole mingit kahtlust, et kesk-klass, kui kaugele ka hääleõigust laiendatakse, ikka jääb avaliku arvamuse määrajaks.“ Aga juba tol ajal hakkas teinegi klassikujunemine omama kindlamaid äärjooni. See on tööliskonna ja väikekodanliku „selle niinimetatud lihtrahva“ tähtsus ühiskonnas, mis aja-jooksul teeb liberalismi demokraatseks.

Demokraatia tähendab eneses ilmselt liberaalse mõtteringi ümberkujundamist. Saksa uurija Hasbach kinnitab, et võrdsuse ideel pole liberalismis loogilist eluõigust. „Kui tungime kõige sügavamasse hinge-põhja,“ ütleb ta sügavmõtteliselt, „siis leiame, et liberalism ja demokratism on kaks eri asja: libera-

lismi lõppsihiks on nende köidikute kõrvaldamine, millega on seotud isiksus, demokraatial aga on sihiks võrdsus inimeste vahel. Jah, nad on juba põhiolemuselt erinevad ja ühendamatud: liberalismi põhiprintsiibiks on isiksuse väärtus — siis just see, mis põhjustab erinevuse inimeste vahel. Ning ideesuund, mis näeks oma ülima sihina välise võrdsuse loomist kõikide vahel, ei mahu kunagi liberalismi raami.“

Inglane Hobhouse on teisel arvamusel: „võitlus vabaduse eest on ühtlasi ka võitlus võrdsuse eest.“ Võrdsus on siis vabaduse täieliku saavutamise eelduseks. Seevastu pole võrdsus Hasbach'i arvates algupärane võimete võrdsus ega ka võrdsus kohtlemises, vaid õiguis. Pole vaja enam eriliselt rõhutada, et Hobhouse'i arusaamine põhjeneb siin asja sisu sügavamal mõistmisel. See võrdsus, mida taotleb demokraatia, pole miski isiksuste ühtlustamine, vaid just võrdsus „õigustes“, s. t. võrdsus ühiskonnavõimu ees.

Võrdsusprintsipiide paljudest maksiimist võib nüüd juba mitmeid pidada täiesti tunnustatuiks, kuigi vahest mitte täiesti teostatuiks. Võrdsust seaduse ees ei eita nüüd enam ükski otsustusvõimeline inimene. Võrdne õigus avalikele ameteile on samuti saanud põhimõttelise tunnustuse, kuigi on näha mõningaid eelarvamusi selle printsiibi kasutamisel. Võrdsel hääleõigusel on olnud ja on vahest praegugi veel vastaseid, kuid lähemat vaatlust see küsimus ei nõua.

Võrdne hääleõigus on ühenduses ühe palju tähtsama küsimusega, nimelt demokraatse riigikorra küsimusega (siis mitte ainult „võrdne“, vaid ka „üldine“ hääleõigus).

Loomulikult võib ka teisel riigikorral peale demokraatse oma head küljed olla. Heatahtlik diktaator või isalik aristokraatia võivad korda saata kahtlemata väga palju väärtuslikku. Sama kindlasti kui tasakaalustamata ja halvasti valgustatud demokraatia võib rikkuda mõndagi. Aga isegi kui me oletaksime — mis pole sugugi tõelik olukord —, et diktatuurid üldiselt on heatahtlikud ja demokraatiad ebaõnnestunud, peame siiski möönma, et hea valitsuse tõenäolisus on siis suurem, kui juhitavad ise võivad kontrollida neid juhtiva valitsuse tegevust. Võib isegi öelda, et mida suuremal määral võimaldatakse kodanikel osa võtta valitsemisest, seda paremaid tulemusi võib sellest loota. Edu saavutusi kasutatakse kõige paremini säärases ühiskonnas, mille liikmed pole ainult passiivselt vastuvõtjad, vaid tegelikult kaastöötavad. Sellest teadlik olles ongi liberaalne maailmavaade omaks võtnud mõningaid uuendusi, nagu näit. rahvahääletus ja rahvaalgatus.

Demokraatia on siiski ainult põhimõte, mitte organisatsioonivorm. Või õigemini — see on organisatsioonivorm ainult neil kaunis harvul juhtudel, kui see on vahetu, see tähendab, kui rahvas oma tervikus võib otseselt osa võtta kõigist ühiskondlikest otsuseist, nagu kunagi oli kombeks väikesis kreeka vabariiges ja veel praegu on mõnes Šveitsi kantonis. Kuid kõigil muil juhtudel tuleb demokraatiat organiseerida, ja organisatsiooniprobleem sisaldab sääraseid küsimusi, nagu esinduse koosseis, esinduse ja valitsusvõimu vahekord ning riigivalitsusele küllaldase jõu ja kestvuse kindlustamine.

Selleks organisatsioonivormiks, mille ümber demokraatne liberalism on üldiselt koondunud, on *parlamentarism*. Neis riiges, kus demokraatia on enese aegamööda esile töötanud, oli valitsusvõimu valluta-

mine ja valitsuse ning esinduse-enamuse vahelise usaldusliku koostöö korraldus neiks eesmärgeks, mida taoteldi. Ja kõik need demokraatsed riigikorrad, mis teostusid pärast maailmasõja lõppu, rajasid oma põhi-seadused enamal või vähemal määral parlamentaristliku mustri järele, võib-olla lootuses vähehaaval saavutada säärast täiuslikku tasakaalu, mis on nõnda nimetatud klassilise parlamentarismi peeneks eritunnuseks, võib-olla ka sel lihtsal põhjusel, et mingeid teisi vastuvõetavaid eeskujusid polnud käepärast.

Kuid pole veel kindel, et küsimuse õiget lahendust sellega oleks leitud. Demokraatia organiseerimisprobleem on nüüd, 1930-ndail aastail, rohkemgi päevakorral kui kümme aastat tagasi. Siis usuti veel, et parlamentarism on võimeline lahendama probleemi; nüüd ei juleta muidugi väita, et parlamentarism ei suuda ks lahendada seda, kuid võib vahest siiski öelda, et see oma praegusel kujul ei anna kuigi särkevaid lootusi. Meie seisame millegi ees, mida otseselt võib nimetada parlamentarismi kriisiks.

Näiks liig kiitlevana väita, et liberalismil on kriisi õige lahenduse otstarbekohane plaan taskus. Pigemini võidakse siis juba tunnistada, et liberalism on selleks asetanud liig suuri lootusi demokraatlik-parlamentaristlikule süsteemile, et tal endal kohe mõni uus ettepanek võiks käepärast olla. Aga mida ka see uus, tulev süsteem võiks sisaldada, on kindel, et demokraatia kõrval ei leidu käimiskõlvulikke teed moodsale liberaalsele põhiseaduslikule poliitikale.

Ses ühenduses esitatagu veel mõningaid teisi probleeme, mis lähedalt puudutavad võrdsuspõhimõtet.

Üks neist puudutab riigi-kodanlikku haridust. See on ühekorraga niihästi liberaalse korra eelduseks kui ka selle tagajärjeks. Demokraatia kord peab põh-

jenema haritud rahvatahtele, mis teiste sõnadega tähendab, et iga kodanikku peab aidatama hankida endale nii head teadmisharu kui vähegi võimalik. Aga see on ka liberaalse korra tagajärjeks niivõrd, et üldise võrdsuse teostamine sisaldab üheõiguslust ka haridusvõimaluste saamiseks. Sõnad „vaba tee kõikidele tublidele“, väljendavad mõtet, et hariduse korraldus peab olema niisugune, kus majanduslik olukord ei mängi peaosat rolli hariduse hankimisel ja kutsevalikul.

Teine probleem puutub kodanike ainelistesse kohustesse ühiskonna vastu — *maksudesse*. Pole vaja eriliselt rõhutada, et võrdsus ses asjas sugugi ei hoidu progressiivsest maksustamisvormist (näit. tulumaksuga). See käib aga kindlasti liberaalse maailmavaate vastu, määrata makse, mis koormavad vaeseid rohkem kui rikkaid; säärase hukkamõistetavate nähete hulka kuuluvad näiteks toidainete tollid.

Võrdsuse idee õiges teostamises kuulub ka meelelaadi demokraatism. Praeguste klassivastuolude põhjused peituvad suurel määral isiklikes alandustes ja solvanguis ja on võrsunud sest vaimesusest, mis teeb vahet „parema“ ja „halvema“ inimese vahel. Kui võrdsus ei pea jääma ainult sõnakõlksuks, siis ei tule demokraatiat mitte ainult väliselt kindlustada, vaid ka meie tundeisse viia. Pole nähtavasti tõenäolik, et riigipäev või valitsus võtaks selle küsimuse oma tiibade varju. Kuid sellegipärast jääb see üheks liberaalseks programmipunktiks ja vahest isegi üheks tähtsamaks.

4. Vendus.

Liberaalne maailmavaade pole miski indiviidide robinsonaad. See ei pea üksikisikut suletud ringiks,

mis on oma ühiskondlikust ümbrusest eraldatud. Just vastupidi, see rõhutab vahest veel tugevamini kui mõni teine maailmavaade, et indiviid on ühiskonnakujundamise lähtekohaks.

Just sotsiaalsete olukordade kujunemise lähtekohana nõuab indiviid tähelepanu. Mis osa tema etendab ühiskonnas ja mis kasu ta toob tervikule? See pole ainult passiivne kuulekus või ühele süsteemile alistumine, mille teised on plaanitsenud — sest kes peaksid siis need „teised“ olema? See koostöö, mille ta sooritab, peab midagi temale omast olema: see on tema iseseisev mõte ja tahe, mis oleks tema väärtuslikum lisand ühiskonna ehitamisel.

Ühiskond peab seda arvestama. Ta peab andma oma liikmeile võimaluse tunda end vabana, tunda endil ruumi olevat teotsemiseks vastavalt oma loomulaadile.

Vabadusenõue pole siis ainult looduseõiguse metafüüsilisest hämarusest väljakasvav õigusenõue üksiku poolt ühiskonna vastu, vaid täiesti mõistlik soov, millele on isegi ühiskonna seisukohalt kasulikum vastu tulla.

Selle kõige eelduseks on siiski teatud arenguoptimism. Kui uskuda süsteemi, mis üksikule annab võrdlemisi rohkesti vabadust ja mis laseb üldist laadi asjade hooldamisest nii laialt osa võtta kõiki täisealisi kodanikke, siis tuleb ka uskuda, et kaaskodanikud üldiselt on head. Või teiste sõnadega, et nad oma tegudes ei taotle ainult oma huve, vaid ka teiste ja üldsuse omi.

On küll liig julge uskuda, et on olemas mingisugune looduslik kokkukõla kõigi üksiku ja üldsuse huvide vahel. Kuid liberalism usub, et põhjalikum selgitustöö ja paremad elamistingimused võivad paljugi muuta. Ja seda muutust, mida siis on

õigus oodata, võib kokku võtta ühte sõnna, mis on kolmas nende tuntud lööksõnade reas ja kolmas värv revolutsiooni trikolooris: v e n d u s.

Just vendus on see kokkukõla üksiku ja üldise hüveolu (heaolu) vahel, mida Bentham püüdis saavutada. See ei piirdu ainult oma rahvusega, vaid haarab kõiki rahvaid: vendus on rahu, vabaduse ja võrdsuse ainsaks kindlustuseks kogu maailmas.

Säärast mõtet liberaalseks programminõudeks nimetada oleks sama kui püüe sulgeda kotkast kuld-noka puuri. Kuid inimeses vendusemõtte iga väikseimgi refleks on siiski, just liberalismi seisukohalt, samm õiges arengusuunas. See annab lootust lähenevast ülemaailmlikust ühisusest, lootust, mida poliitika „realistid“ peavad ehk küll lapsikuks ja fantastiliseks, kuid mis tõeliselt on siiski liberaalse teooria loogiliseks lõppeesmärgiks.

See teebki liberalismi suurevärtuslikuks rahu-teguriks. Selle liitumine rahupüüetega pole tingitud — nagu sotsiaaldemokraatia juures — rahvusvaheliselt organiseeritud klassiühisusest. Rahu säilitamine pole liberaalide rühmanõue, vaid nõue, mis loomulikult liitub tema suhtumisega ühiskonda, inimesisse ja üldse ellu. Ta on ka veendunud, et just selles suunas peab käima areng.

Iga ülesehitav ühiskonnaõpetus peab niiviisi arvestama, et inimsus areneb edu suunas. „Liberalismi tuumaks on arusaamine, et edu ei saavutata mehaaniliste abinõudega, vaid vaimse energia vabastamise läbi“, ütleb Hobhouse.

Sellepärast on liberalism ka pisut rohkem kui mõni utoopia või ühiskonnaprogramm. See on meelelaad. või nagu seda meelsasti kutsutakse — mentaliteet, vaimsus. Kui tahetakse, võib selle mõtet sele-

tada ka selle klassilise valemiga: vabadus, võrdsus ja vendus. Võib ka rääkida inimväärtuse austamisest, isiku individualiteedi ning humaniteedi mõistmisest. Kuid need definitsioonid meid palju ei aita. Sest liberalism — kandku siis see kas või, nagu mõnel pool v a b a m e e l s u s e n i m e — on individualistlik õpetus, mis, nähtavasti just seepärast, ise esindab näiteid mitmest individualiseeritud tüübist. Nende kõigi ühistunnuseks on usk, et arengut ei saa tõsta võimu ja vägivallaga, vaid inimeste oma vaimsete abinõude (resursside) kasutamiseiga.

5. Liberalismi tulevikuülesanded.

Ajalugu on näidanud, et liberalismil maailma-vaatena pole puudunud praktilis-poliitiline teotsemisala. Tõepoolest on selle mõju märgatav kauges minevikuski; kord opositsioonilise tendentsina või vihjena sinna poole, kord jälle kõige võimukamalt teotseva jõuna ühiskonna arengus. Kuid on loomulik — ja see peaks olema selgunud ka eelnevast — ,et liberalism on oma arenguloos allunud igasuguseile muudatusile.

Kokkuvõttes võiks neid muutusi esitada järgnevalt. Algupärasele v a b a d u s e p õ h i m õ t t e l e on juurde lisatud v õ r d s u s e (demokraatia) põhimõte ja vähehaaval ka universaalse v e n d u s e veel mitte üldiselt vastuvõetud põhimõte. Samuti on ka v a b a d u s e p õ h i m õ t e ise läbi teinud muutuse laissez-faire'ist, mis oli üheks äärmuseks, kuni moodsa sotsiaalreformatoorse liberalismini, senini teise äärmuseni.

Neid olukordi silmas pidades ei või enam jääda mõistmatuks, et „liberalismi tulevikuülesannete“ selgitamine peab kujunema kõige isiklikumaks.

Nagu ülalpool tähendati, on vendusemõttel veel palju maad oma tõeliku teostumiseni. Kõigepealt on vaja senisest järjekindlamalt seda sisse töödada liberalismi oma mõttemaailma. Teiseks tuleb seda rakendada praktilisse tegevusse rahu ja rahvaste vennastamise alal. Ja on liigagi tõenäoline, et see tee on pikem ja raskem kui radikaalratsifistid meie päevil tahavad uskuda. Kuid seda suurem on põhjus uskumiseks, et siin leidub liberalismile tulevikus ülesanne, mis on ühtlasi nii nõudvat kui ka andvat laadi.

Eespool on ka rõhutatud, et parlamentarism on praegu kriitilises ajajärgus. On ju võimalik, et korraldustehnilised reformid valimisviisis, parlamendi töös ja valitsuse tegevuses võivad leida sellele pahele parandust. Kuid on ka võimalik, et säärased abinõud ei suuda meid rahuldada. Ajalugu ja meie oma ajagi sündmused tõendavad, et diktatuurinõue ühel või teisel kujul jälle võetakse päevakorda. On ekslik uskuda, et liberalism ja diktatuur on täiesti ühendamatud asjad. Selle tõeliku diktatuuri vastu, millega võib valitseda Põhja-Ameerika Ühendriikide president või Suur-Britannia peaminister, pole liberaalsel vaatekohal mingeid kaaluvaid vastuväiteid. Kuid see peab alluma teovõimsale demokraatsel kontrollile. Kunas ja kuidas järgmine arutus riigikorralduses kerkibki päevakorra, jääb poliitilise liberalismi tähtsaks ülesandeks kaitsta demokraatia põhimõtet.

Küsimuskompleksiks, mis suurima tõenäolikkusega nõuab tuleviku poliitilises vaidluses praegusest rohkem ruumi, on rahvaarvu ja selle asustamise olukord. On usutav, et enamik kultuurmaid peavad kaaluma, kas on soovitavam ekspansiivne (laiendav) või restriktiivne (tõkestav) asustuspoliitika, s. o. kas ja kuidas nende rahvaarv kasvaks või mitte. Võidakse ju arvata, et see veel vaevalt puudutatud ühiskonna-

tegevuse ala peaks liberaalsest seisukohast vaadatuna tingimata kuuluma non-agenda-liiki. Siin oleks ju tegemist küsimusega, mida senini on peetud „erasjaks“ selle sõna kõige tõelisemas tähenduses. Kuid ühiskonna vaheleastumisel pole tingimata vaja olla käsu või keelu kuju. Võib esialgu nõustuda tuntuvalt alaväärtuslike indiviidide steriliseerimisega (suguvõimetustamisega). Ja kui tahetakse astuda veel samm edasi, püüdes rahvaainest ratsionaalseimalt korraldada elatusvõimaluste kohaselt, siis võib tulla küsimusse sunduslik läbivaatus ja nõuandmine kutsevaliku suhtes. Liberaalsest seisukohast ei või ühtegi neist menetlusviisidest juba ette tagasi lükata; võib koguni küsida, kas mitte neist võimalusist mõnele esimesele sammule ei peaks järgnema teine ja kolmas.

Tõenäoliselt aga reageerib liberaalne mentaliteet sotsiaalreformatoorse arengu liig kaugeleminevate järelduste vastu. See kriis, milles liberalism on praegu poliitilise erakonnana, ehk tähendabki, et see punkt juba on saavutatud.

Ja mis siis? Kas tagasipöördumine vanale?

Niipalju kui mina mõistan, võib liberalismi tegelikku poliitikat selle äsjatähendatud uues arengujärgus kujutada järgmiste põhimõtetega.

1. **V ä h e m u s e k a i t s e.** Demokraatia oma praeguses organisatsioonivormis ei paku kodanike vähemusele mingit usaldavat kaitset. Ühiskonnakasu tõlgitsemine enamuse otsuste kaudu võib viia õigustamatu surveni. Vajaliku vähemusekaitse teostamist võib kujutleda praeguse parteide süsteemi ümberkujundamisena klassivahedeta kahe partei süsteemiks, umbes nii nagu seda mõistetakse (käsitatakse) klassilise parlamentarismi maal — Inglismaal. Võimalikul

korral võiks kujutleda ka proportsionaalse valimisviisi edasiarendamist, et niipalju kui võimalik kindlustada igale vähemusele proportsionaalne esindus ja anda valijaile õigus valitsust pidevalt kontrollida rahvahääletuste, rahvaalgatuste ja tagasikutsumisõiguse kaudu. Lõppeks võib — ja see oleks vahest kõige ratsionaalsem lahendus — püüda ühel või teisel kujul teostada seda mõtet, mida kutsutakse „vabaks hääleõiguseks“ ja mis seisab selles, et igaüks hääletab sellele, keda ta soovib esindajaks, nii et iga esindaja hääle vastab nende hääle hulga üle maa, kes tema valisid oma esindajaks teatud küsimuse lahendamise jaoks.

2. Riigiülesannete detsentralisatsioon.¹⁾ Suurim tähtsus ei peitu mitte riigiorgani ja riigivõimu ümberkujundamises. Riigi tegevuse radikaalne piiramine näib vajalik olevat. Rida riiklike üritusi, mida põhjendatakse „ühiskondliku hüvanguga“, on tõeliselt selleks olemas, et teenida teatud lokaalselt või sotsiaalselt piiratud rühma huve. Niisugused toimingud tuleb anda tagasi neile, kellele nad kõige lähemalt kuuluvad: vabadele eravõtetele või poolavalikele koondisile (osaühingud, seltsid), kes täidavad neid ülesandeid avaliku arvamise kontrolli all. Teistel juhtudel võib hulk ühiskondlike ülesandeid siirda riigivalitsuse käest omavalitsusile. Selle ühiskonna ja indiviidide võimu uue määritluse ühenduses tuleb niisuguseid pähekulunud mõisteid nagu „väeteenistuskohustus“, „maksustamisõigus“ ja paljusid muid õigusi ja kohustusi sisaldavaid kujutlusi põhjalikult revideerida.

3. M a a i l m a ü h i s k o n d. Riigiühiskonna mõte ei pea peitma meie silmist maailmaühiskonna olemas-

¹⁾ Kord, kus riigi alamaile ametasutisile ja omavalitsusile on jäetud suurem iseseisvus.

olu; või vahest õigemini: maailmaühiskonna vajadusi. Siis rahvuslikest kaitsevaelisist või majanduslikku laadi kaitseabinõudest (tollid jne.) loobumine, tõelise rahvusvahelise õigusekorralduse läbiviimine praeguse näilise õiguse asemel, ühtlane seadusandlus neil alul, kus sel on erilist tähtsust (kaubandusõigus jne.), koloniaalse ekspluateerimispoliitika kaotamine.

Siin viidatud suunad — mis ei taha sugugi olla mingiks täielikuks liberaalseks tulevikuprogrammiks — ei vii tagasi laissez-faire juurde. Laissez-faire ja selle tähtsus kuuluvad minevikku. Kuid sama kindlasti on varsti ka enamuse poolt määratud ühiskonnakasu ülehindamine jäänud meie selja taha. Uue, indiviidide soovitud vabaduse ja ühiskonna vankumatute nõuete ühtlustamine saab ikka enam vajalikuks; ja selle uue kaalumise juures omab liberalism utoopiana ja mentaliteedina jälle kord otsustava tähtsuse.

Sotsialism.

Kirj. R. L i n d s t r ö m.

I.

Sageli on sotsialistliku maailmavaate ulatuse kohta avaldatud ekslikke arvamusi. „Sotsialism on maailmavaade nii nagu kristluski,“ ütles kord keegi rootsi sotsialist. See väljend põhineb sotsialismist valesti arusaamisel. Iga maailmavaate esemeks peab olema teatav maailmakäsitlus või täielik maailmapilt. See seletab kogu maailmakäigu ja inimeste suhtumist sellesse kas loodusteaduslikul või usulisel alusel. Mingi maailmavaate raam võib olla nii lai kui üldse mõeldav; ta võib hõlmata maailmakõiksuse ning haarata nii nähtava kui nähtamatugi, meelelise ja ülemee-

lelise, aja ja igaviku. Sotsialismil pole sääraste maailmavaadetega midagi tegemist. Tema ideed ei tegele mitte „maailmaga“ laiemas mõttes, vaid väga kindla ja piiratud maailma osaga: in i m l i k u ü h i s k o n n a g a. Selgemalt võiks seda väljendada veel nii, et meil pole õigust minna väljaspoole sotsioloogilist ala, kui tahame seletada, mis on sotsialism. Sotsialism pole järelikult mitte maailmavaade, vaid ühiskonna-vaade. Loogiliselt järgneb sellest, et sotsialism ideena on erapooletu usuliste, filosoofiliste või loodusteaduslike vaadete suhtes.

Mis on siis oluline sotsialistlikus ühiskonnavaates? Kuidas defineerida (määratleda) mõistet s o t s i a l i s m? Hulk definitsioone on viimase sajandi jooksul näinud maailmavalgust. Siin esitatagu neist mõned, mis viitavad olulisemale sotsialismis. Sotsiaal-demokraatia vastane, sakslane dr. A. Schäffle esitas sotsialismi kohta oma kuulsas teoses „Die Quintessenz des Sozialismus“ (1874) järgmise definitsiooni: „Sotsialistliku programmi majanduslik olemus ja rahvusvahelise töölisliikumise tõeline eesmärk on: e r a k a p i t a l i (s. t. spekulatiivse, ühiskondlikult ainult vaba võistlusega reguleeritud eratootmisviisi) asendamine k o l l e k t i i v k a p i t a l i g a, s. t. niisuguse tootmisviisiga, mis kollektiivse, s. t. tootmisvahendite suhtes kõigile ühiskonnaliikmeile ühise omandi alusel teostaks ühtlasema (sotsiaalse, kollektiivse) rahvusliku töö organisatsiooni.“ Teine saksa mitte-sotsialist prof. Karl Diehl ütleb oma 1905. a. ilmunud teoses „Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus“, et „sotsialism on see suund, mis peab soovitavaks kaotada tootmisvahendite suhtes eraomandiõiguse või mis arvab, et meie areneme säärase ühiskonnakorra suunas.“ James Ramsay MacDonald, briti sotsialismi vana juht, ütleb oma 1911. a. ilmunud

teoses „Socialism“: „Sotsialistid on need, kes usuvad, et ühiskond on olemas indiviidi õilistamiseks ja vabaduse säilitamiseks ja et õigus määrata meie olelu majanduslikke tingimusi on oma tähenduselt võrdne õigusega määrata seda olelut ennast. Sellest lähtekohast väljudes rajavad nad ühiskonna, mille teotsemisalasse kuulub ka säärase majanduslikkude vahendite käsitlemine, nagu maa ja tööstuslik kapital, mida ilma riisikota ei või jätta üksikisiku kätte. Sotsialism on vastastikuse abi põhimõtte rakendamine poliitika ja majanduse alal.“ MacDonaldi kaasmaalane Bertrand Russell ütleb oma teoses „Teed vabadusele“ (Roads to Freedom) (1919), et „meie tuleme sotsialismi olemusele lähemale, defineerides seda kui võitlust maa ja kapitali ühise omanisõiguse eest.“ Tuntud saksa sotsiaaldemokraat dr. Ludwig Quessel kirjutas 1919. a. töös „Der moderne Sozialismus“: „Kui tahame kindlaks määrata sotsialistliku tootmiskorra olemust, siis võime öelda, et sotsialitlik tootmisviis esineb juhul, kui tootmine toimub tootmisvahenditega, mis kuuluvad ühiskonnale, ühiskonna kaudu ja ühiskonna jaoks.“

Rootsi sotsialist N. Karleby arvab oma teoses „Sotsialism tõelikkuse ees“ (1926): „Tootmise tõeliku kollektiviseerimisega ja sel alusel võrsuvate praktiliste vajadustega lähenevad tõelikult ikka suuremad rühmad (neist, keda ei loeta tööliste sekka) tööliklassi seisukohtadele, kuigi nad vormilis-poliitiliselt kuuluvad teistesse erakondadesse ja on nimeliselt isegi selle vastased.“ Praegu kehtiv rootsi sotsiaaldemokraatlik parteiprogramm peab sotsialismi sisuks püüet ümber kujundada ühiskonda nii, „et kapitalistlik teiste kurnamine täiesti kõrvaldataks, klassiühiskond kukutatakse ja rahvamasside vaesus kaotatakse.“ Edasi öeldakse programmis: „See

võib sündida ainult juhul, kui tühistatakse erakapitalistlik omamisõigus tootmisvahendite suhtes ning võetakse need vahendid ühiskonna kontrolli alla ja tema omandiks ning asendatakse praegune plaanita kaupade tootmine sotsialistliku, ühiskonna tõelike vajaduste kohaselt kavakindlalt korraldatud hüveolu tõstmiseks suurendatud tootmisega.“

Kõik ülalesitatud seisukohad sotsialismi olemusest toonitavad tootmisvahendeid kollektiivsete omanditena ja tootmise kollektiivset juhtimist.

II.

On üsna tavaline panna võrdsusmärk sotsialismi ja marksismi vahele. See on õige ühes, kuid ekslik teises mõttes. Marksism on sotsialism, kuid kõik sotsialism pole kaugeltki veel marksism, sest viimane on vaid suure sotsialistliku perekonna üks haru. Maa ilma suurim sotsialistlik tööliserakond, briti Labour Party (Töö partei), on marksismist peaaegu keemiliselt puhas. Prantsuse sotsialistlikus liikumises leidub rohkesti isikuid, kes oma vaateis kaldunud tagasi varemate aegade sotsialistlikele ideile, teooriaile, milliseid Marx pidas mitte-sotsialistlikeks ja väikekodanlikeks. Rootsi sotsiaaldemokraatia omab hulga innukaid liikmeid, kes oma mõtteviisis on teadlikult mitte-marksistid. Isegi niisugused sotsialistlikud parteid, kelle programmid on marksistlikult häälestatud, ei nõua oma liikmeilt mingit marksistlikku õigeusklikkust, ortodokslust. Üks sääraseid erakondi on rootsi sotsiaaldemokraatia.

Marksism ideelise õpetusena tegeleb peamiselt „ühiskonnaga nii nagu see on“. Karl Marx oli palju rohkem oma lähtekohtadelt erakapitalistliku ühiskonna teoretik kui uurija, kes oleks tegelenud konstruktiivse (ülesehitava) sotsialismiga. Tema tähtis

teoreetiline elutöö oli kapitalistliku ühiskonna analüüs, kuid talle oli vastumeelt „kirjutada retsepte tuleviku köögi jaoks“, nagu ta ise ütles. Nii pole meil, kes tahavad välja jõuda positiivse sotsialismini, just palju leida Marxi juures. Juba see ütleb, et sotsialistil pole paratamatult vajalik olla marksist. Sotsialist ei olda nimelt mitte ainult sellepärast, et ollakse kapitalismi vastane. Sotsialisti tunnusmärgiks on see, et ta omab positiivset sotsialistlikku ühiskonnakäsitust.

Üheks marksistliku ühiskonnaõpetuse peapunktiks on nn. materialistlik ajalookäsitus. Selle olemus on lühidalt väljendatult selles, et inimelu oleneb ühiskonna majanduslikest olusuhetest. Majanduslike olusuhete muutustega kujunevad teissugusteks ka inimeste elutingimused. Kuid mitte ainult välises mõttes. „Mida muud tõestab ideede ajalugu kui seda, et vaimne toodang kujuneb vastavalt materiaalsele?“ küsib Marx „Kommunistlikus manifestis“. „Poliitilise ökonoomia kriitikas“ räägib ta veel „ühiskonna majanduslikust struktuurist (korrastusest), millel asetseb juriidiline ja poliitiline päälehitis ja millele vastavad kindlad ühiskondlikud teadusevormid“. Majanduslikult aluselt tõuseb ideoloogiline päälehitis — nagu tihti öeldakse. Kui aga kujutella (nii seda sageli tehaksegi), nagu väidaks Marx, et majanduslik olukord olevat inimelu kujunemise põhjuseks, siis mõistetakse materialistliku ajalookäsituse mõtet valesti.

Vahekord majanduse ja näiteks vaimse või poliitilise elu vahel pole Marxil mitte seesama, mis vahekord põhjuse ja tagajärje vahel. Tema väidab ainult, et „peälehitis“ seisab sõltumussuhetes materiaalse aluspõhjuga. Erinevus mõlema seisukoha vahel peaks olema selge.

Käsitusega, mis rõhutab majanduse põhjanevat tähtsust inimlikus arengus ja inimeste ühiskonnas, on nii enne kui pärast Marxi tegelenud säärased ühiskonnauurijad, kes pole sotsialistid. Selleks pole vaja mingeid erilisi teadmisi, et tõestada kultuuri sõltumust majanduslikest võimalusist. See kuulub tõepoolest kaunis igapäevaste tõdede hulka ja ükski poliitiline suund ei või nõuda endale selle vaate suhtes ainuõigust. See asjaolu tõendab, et sotsialist ja materialistliku ajalookäsituse peamõtte pooldaja sugugi ei tarvitse olla üks ja seesama. Ja seda on rõhutatud veel teisest vaatenurgast Rootsi sotsiaaldemokraatliku töölispartei programmikomisjoni poolt, kes 1928. aasta kongressil ütles, et kuigi ta „täiesti tunnustab seda määratud tähtsust, mis materialistlikul ajalookäsitusel on olnud ajalooliste nähtuste mõistmisel, peab ta siiski tagasi lükkama ettepaneku, et meie üldisis põhilauseis kindlaks määrataks üks või teine tunnustusvalem ses suhtes.“ See näitab, et materialistlik ajalookäsitus pole oluline mingile põhimõtteliselt sotsialistlikule ühiskonna vaatele, sest eeltoodud väljendis võetigi rootsi sotsiaaldemokraatia programmi põhilauseisse.

Poleemikas sotsiaaldemokraatia kui sotsialistliku ühiskonna vaate esindaja vastu on aga sageli peale selle sotsialismi ära vahetatud filosoofilis-materialistliku teooriaga, materialistliku maailmavaatega. Sellest lähtudes on räägitud „sotsialismi materialistlikust maailmavaatest, mis ei arvesta vaimsete väärtuste tähtsust“. See materialistlik filosoofia (mida esindavad Moleschott, Vogt, Büchner jt.), mis ei piira oma vaatluste objekti ainult ühiskonnaga, vaid tegeleb eluga ja selle funktsioonidega üldse, ja mis koguni on sidunud mõtlemise puhtmateriaalsete protsessidega, on täiesti midagi muud, kui materialistlik ajalookäsitus. Materialistlikul filosoofial on objektiks iga tõelikkus üldse, materialistlikul ajalookäsitusel aga ainult ajaloolise ilmega nähtused. Materialistlikku filosoofiat ehk materialistlikku maailmavaadet tuleb selgesti lahus hoida materialistlikust ajalookäsitusest, kui ei taheta tekitada täielikku mõistetesegadust.

Veel ühes punktis on materialistlikku ajalookäsitust ära vahetatud asjadega, millistel pole temaga midagi tegemist, nimelt Marxi ajaloofilosoofiaga. Samuti kui materialistliku filosoofia suhtes, on siingi terminoloogia teinud mitmele kiirmõttelejale vembu. Marxi ajaloofilosoofia samastamisel materialistliku ajalookäsitusega on väljendis „ajaloo-“ tekitanud mõistete segunemist. Marxi ajaloofilosoofia juurdleb arengu mõtte ja eesmärgi üle. Ta usub ennustada võivat, et arengu immanentsed jõud viivad selle paratamatult sotsialistliku ühiskonnasüsteemi. Materialistlik ajalookäsitus

piirdub sellega, mis oli ja on; ta tahab — nagu tabavalt on öeldud — vastata küsimusele: kuidas asjad on, kuna aga Marxi ajaloo filosoofia küsib: mis peaks olema, mis on asjade eesmärk ja mõte? Arthur Engberg on väitnud, et „see ajaloo filosoofia, mille Marx ühendab oma materialistliku ajakäsitusega, ei vasta teaduslikkuse nõuetele. See on materialistliku ajalookäsituse mitteteaduslik ballast“. Sellest järgneb ka, et need sotsialistid (ja sääraseid leidub), kes ammutavad oma sotsialistlikud veendumused suurelt osalt sellest kujutlusest, et materialistlik ajalookäsitus tõendavat sotsialistliku ühiskonnakorra saabumise ühiskondlikku paratamatust, on valinud niisuguse lähtepunkti, millel pole mingit tingimatut sisemist seost materialistliku ajalookäsitusega ja veel vähem sotsialismi endaga.

Karl Marxi ajaloo filosoofias on üks tähtis element, mis läbib kogu tema aatlemise. Tugev mõju, mida ta mõttemaailmale juba ta noorusest alates avaldas Hegeli filosoofia, väljendub muuseas selleski, et Marx vaatleb ühiskonna arenemist dialektilise protsessina. Selle vaatlusviisi järgi kasvatab vana ühiskond eneses iseenda eitamist, mille eesmärgiks on teda kõrvaldada. Ühiskonda iseloomustab tema kaksikatuur ja alatine võitlus kahe elemendi — vana olemasoleva ja uue tekkiva — vahel. Kapitalistlik ühiskond ei loo ainult vahendeid oma enese olemasolu jaoks, vaid kutsub esile ka oma enese eituse, oma hauakaevaja. See negatsioon on proletariaat, rõhutatud töölisklass, kellel kapitalistlikus ühiskonnas „pole kaotada midagi, peale oma ahelate.“ Rõhutatud klassid on ajaloo sel viisil ikka olnud olemasolevale hauakaevajaiks. Aga kui nad ise oma võitluse kaudu on jõudnud võimule, on nad omakorda tekitanud ühiskonnas uusi enese-eitusi, uusi antiteese. Siiski on nüüdisaegne proletariaat viimne nende klasside seas, milliseid võib vabastada. Kui temagi vabaneb, siis ei jää pärast teda enam mingeid uusi klasse, keda võidakse rõhuda. Proletariaadi vabastamisega peab järelikult klassiühis-

kond üldse lõppema. Kapitalism on ühiskonna viimane antagonistlik vorm. Töölisklassi võiduga saavutatud kapitalismi languse järel tekib klassivaba ühiskond.

Veel enne, kui Marx oli kirjutanud oma maailma-kuulsaks saanud teosed, pooldas ta seda käsitust ja edaspidigi see seiras teda läbi ta elu. Hegeli õpetuse alusel jõudis ta deduktiivse meetodiga oma proletariaadimõisteni. Samale alusele püstitas ta ka oma klassivõitluse teooria, millele ta edaspidi üha enam tuge leidis ka oma majanduslikest uurimistest. Õpetus halastamatust klassivõitlusest, mis möllab niikaua kui püsib klassiühiskond, on põhjanev marksistlikule sotsialismile. Selle õpetuse kui niisuguse üle on vaieldud väga palju. Keegi ei või siiski eitada, et see toetub kindlal tõsiasjal, nimelt majanduslike huvide vastuoludel ühiskonnas. Seda viimast tunnustavad ka antisotsialistlikud ühiskonnauurijad, nagu näit. rootsi teadusmees ja rangelt (valjult) konservatiivne poliitik Pontus Fahlbeck, kes oma teoses „Klassid ja ühiskond“ puudutades Marxi klassimõistet, ütleb: „Kuigi tuleb hüljata Marxi õpetus klasside kõike domineerivast tähtsusest kogu selle bruttaalses ühekülgsuses, sisaldab see siiski rohkem tõtt kui teadus seni on tahtnud tunnustada.“

Marksistlikust seisukohast on järelikult loomulik pidada töölisliikumist organiseeritud klassivõitluseks. Vastavalt sellele vaatele on sotsialistlik teooria selle klassivõitluse teaduslik väljend. Selle vaate järgi võib sotsialism võita ühiskonnas ainult klassivõitluse alusel. Nagu juba tähendatud, ei puudu sel vaatekohal side tõelikkusega. Selline tugev ja ühtlane liikumine kui moodne sotsialistlik töölisliikumine, poleks võinud tekkida, kui teatud inimestel ühiskonnas poleks leidnud ühist huvi kollektiivselt

pöörduda teiste ühiskonnarühmade vastu, et endale kätte võidelda majanduslikke ja sotsiaalseid paremusi. Töölise ühine vastuhakk majandusliku süsteemi enda vastu pole üldse mõeldav ilma suurtööstuslik-kapitalistliku korra tekkimiseta, mis majanduslikult, sotsiaalselt ja ka psühholoogiliselt ühtlustas töölisklassi. See vastuhakk avaldus jõuliselt tööstuslikult kaugemale jõudnud maades juba palju varem kui sotsialistlik idee oli saanud töölisklassis vaimseks jõuks. Siin ilmnebki palju sellest tõelikkusest, mida marksism uskus kõige paremini defineerida võivat oma klassi- ja klassivõitluse-mõiste abil.

Aga marksistlik sotsialism ise on oma idee poolest vaenlik klassivõitlusele. Ühiskonna praegust dualistlikku iseloomu arvestades peab ta klassivõitlust möödapääsematuks. Kuid tulevikueesmärgina taotleb ta ühiskonda, kus vastuolud on lõppenud ja kus järelikult pole ruumi mingile klassivõitlusele. Ta püüab pääseda erakapitalistlikust klassiühiskonnast sotsialismi klassivabasse ühiskonda. Sotsialistlik ühiskond on Marxi järgi mõeldav ainult klassideta ühiskonnana. Juba „Kommunistlik manifest“ ütleb, et kui proletariaat saavutab valitsusvõimu, siis kaotab ta üldse klassid ja sellega ühes ka oma enese võimu klassina, s. t. selle võimu, mille ta saavutab lühikeseks ajalooliseks hetkeks kapitalistliku ühiskonna kummutamisega. Klassid ja klassivõitlus pole sellega isegi marksistlikule sotsialistile midagi positiivselt head, nagu tihti mõista antakse antisotsialistlikul poolel.

Klassivõitlus niisugusena käib juba iseendast sotsialismi idee vastu. Sotsialism taotleb kokkukõlalist ühiskonda, püüdes kaotada olemasolevad, sotsiaalseist ja majanduslikest põhjusist tingitud lahkeliid inimeste seas. Ses mõttes on sotsialistlik

„klassipartei“ oma sisimas radikaalsemalt klassivastane kui ükski teine poliitiline partei. Sotsialistliku idee lähtekohast pole ka sugugi tarvis nõustuda marksistliku klassivõitluse ideega isegi kui silmas pidada olukordi praeguses ühiskonnas. Võib väga hästi taotella sotsialistlikku korda, ilma et oleks vaja ühendada seda püüet teatud vaateviisiga praegusel ajal ühiskonnas leiduvate vastuolude põhjusile ja laadile. Võimas sotsialistlik liikumine Suur-Britannias näiteks ei tunnusta klassivõitluse ideed selle marksistlikul kujul. Briti sotsialistide sõnavaraski ei leidu päris sobivat väljendust klassivõitluse mõistele. Et sellist seisukohta võib ühendada hea sotsialismiga, on niisama selge kui loogiline. Sotsialistlik tootmiskorrasutus ja inimlikule solidaarsusele toetuv ühiskond on sotsialismi püüdluste oluliseks eesmärgiks. Suhtumine neisse asjadesse määrabki, kui võrra keegi on sotsialist või ei, mitte aga mõni kitsalt piiratud käsitus neist jõududest, mis etendavad üht või teist osa ajaloo käigus.

Marx peab klassivõitluse põhjuseks varanduslike klasside survet varanduseta rühmadele ühiskonnas. See rõhumine sõltub sellest, et varanduslikud klassid omavad tootmisvahendeid, mistõttu nende käes on ka varanduseta inimeste tööjõu kurnamise ja ekspluateerimise vahendid. Ekspluateerimine osutub tööliklassi vaatekohast praeguse ühiskonna silmapaistvaimaks halvemuseks. Viimane ilmneb asjaolus, et kapitalistil on võimalik omastada seda, mida Marx nimetab lisaväärtuseks. Kui tööline töötab vabrikus kahteist tundi ja seejuures toodab kuue tunni jooksul niipalju, kui kulub tema palgaks, siis läheb järgmise kuue tunni töö tulemus kapitalisti taskusse. Lisaväärtust võib samahästi kutsuda ka lisatööks ja selle

esinemine tähendab marksistlikult seisukohalt tööjõu kurnamist. Selle lisaväärtusetooria taga seisab käsitlus, et töö on ainus väärtusiloov tootmistegur. Mingi kauba väärtuse määrab selle tootmiseks ühiskondlikult vajalik tööaeg — nii kõlab kuulus Marxi valem. Ilma, et pikemalt arutada selle väärtusetooria lähemat sisu, tähendagem vaid, et see olulisel määral põhjeneb klassikalise majandusteaduse käsitusel väärtusest, nagu seda määratles David Ricardo: töö on kõigi väärtuste aluseks. Sellele töö absoluutsele prioriteediõigusele väärtuseloojana rajaski Marx oma käsituse, et töö tegija muutub ekspluateerimise eesmäks, sest ta ei saa jagamatult nautida „töö vilja“. Rootsi töölisliikumise algajal tähendas väljapaistev sotsialist Axel Danielsson Marxi väärtuseõpetuse kohta, et see olevat „sotsialismi nurgakivi“. Sellele tugines Danielssoni järgi ka kogu sotsialistlik ühiskonnakriitika. Hiljemini on enamik sotsialiste sellest väärtuseõpetusest siiski loobunud teise, nn. piirkasulikkuse teooriale toetuva käsituse kasuks. Marxi lähim kaastööline Friedrich Engels ütles muuseas, et „Marx pole kunagi rajanud oma sotsialistlikke nõudeid oma väärtuseõpetusele“.

Marxi väärtuseõpetusest loobumisel tuleks loogiliselt lasta langeda ka tema lisaväärtusetooria, sest need kaks kuuluvad orgaaniliselt ühte. Moodsad sotsialistid on ka selles täiesti teadlikud, et näiteks kapitalil tootmistegurina pole mitte ainult paratamatult vajalik koht praegusaja tootmisprotsessis, vaid et kogu tootmistulude piirides tuleb hoolt kanda ka uue kapitalikujundamise eest ja kindlustada vastav kasu kapitali produktiivsel töölerakendusel, milline kasu etendab teejuhi osa produktiooni suuna ja ilme määramisel. Kuid sellega langeb lisaväärtusetooria, vähemalt oma marksistlikul

kujul. Siis ei võida ju enam kõike „lisaväärtust“, mis läheb „kapitalisti taskutesse“, pidada eranditult kurnamise tunnuseks, vaid samuti ka ühiskondlikult vajalikuks elemendiks uue kapitali kujundamisel ja tasuks kapitali rakendamise eest tootmisprotsessi. On küll sotsialistlik nõuda selle kasu — kapitaliprotsendi sotsialiseerimist, kuid pole sugugi tingimatult sotsialistlik väita, et kapitaliprotsendi esinemine üldse on kapitalistliku kurnamise tunnuseks, kuigi see osutub kasulikuks üksikuile kapitalipakkujale. Võidakse ka taotella sotsialistlikku tootmiskorda, s. t. olla sotsialist, ilma et nõustutaks Marxi õpetustega lisaväärtusest ja ekspluateerimisest. See on veelgi üheks punktiks, kus tuleb eristada Marxi õpetusi sotsialistlikust ideest üldse.

Eelpool toodud Engelsi tsitaadil on järg, mis on tüüpiline tervele ortodokslikule marksismile. Marx pole rajanud oma sotsialistlikke nõudeid oma väärtuseõpetusele, „vaid sellele, et kapitalistlik tootmisviis paratamatult variseb kokku, milline väide meie silmade ees iga päevaga üha enam täide läheb“. Siin esineb marksistlik katastroofi- ja kokkuvarisemisteooria kokkusurutud kujul. Paratamatult läheb kapitalistlik ühiskond katastroofile vastu — ta oma immanentsed jõud ajavad teda otsekui üle inimeste peade sinnapoole.

Marxi vaateis oli markantseid jooni see, et ta peaaegu kõiges, mis sündis kapitalistlikus ühiskonnas, oskas näha vaid astet selle kokkuvarisemise teel. Iga juhuslik parandus töölisklassi olukorras viis sinnapoole. Sotsiaalpoliitilised edusammud, palgatõstmised ja töötingimuste paranemine — need kõik tähistasid eeskätt tootmiskulude kallinemist, mis kaldus vähendama kapitalistide profiiti. Kapitalism astub sellele vastu tootmistehnika parandamisega; see

asendab suuremal määral inimesed masinatega. See läbi muutub hulk töölisi ülearuseks. See tõstab töötute arvu — „tööstuslikku varuväge“ — ja surub paljade vähempakkumisega tööliste elustandardi jälle alla. Ikka kitsamais ja kitsamais sõõrides toimub see tiirlemine ja töölisel vaesuvad üha enam. Lõpuks muutub nende olukord täiesti väljakannatamatuks; töölishulgad kogunevad hiiglasuureks massiks, ründavad kogu kapitalistlikku süsteemi ja kummutavad selle. Säärase katastroofiteooriaga on lähedases seoses nn. viletsuse- ja vaesumisteooria, mille järgi kapitalism surub tööliklassi üha sügavamasse majanduslikku ja kõlblasse viletsusse. See on seoses ka nn. kontsentratsiooni-teooriaga, mille järgi selle arengu jooksul rikkus kuhjub suhteliselt ikka vähemaise kätte. Selle üha rikkama vähemiku vastu seisavad karjuvas ja lepitamatus vastuolus üha enam vaesunud tööliismassid. — Säärane on lühidais joonis Marxi apokalüptilise (maailmalõppu ennustava) värvinguga kujutus kapitalismi „paratamatust“ saatuses.

Kuigi võime leida mõningaid jooni Marxi esitatud arengukäigust praeguses ühiskonnavormis, võib siiski õigusega väita, et üheski punktis pole nüüdisaegne sotsiaaldemokraatia tervikuna vabanenud niipalju Marxi ideedest, kui just katastroofiteooria ja selle kaaslane — vaesumisteooria suhtes. On ju silmapaistev, et ametiühingute-liikumine ja töölisliikumise sotsiaalpoliitilised saavutised tõesti on astahaaval tõstnud tööliklassi kõrgemale tasemele mitmeski suhtes ja püstitanud tõhusa kaitse ekspluateerimise vastu. Pärast Marxi surma on kogemused olulisel määral muutnud tema poolt esitatud ühiskonnaarengu pilti. Samuti on ka poliitilise demokraatia teostamine väga palju kaasa mõjunud ühiskondlikkude vastuolude ja pinevuste vähendamisele.

See kogemus tõendab, et paljude vaidluste esemeks olnud üleminek „kapitalismilt sotsialismile“ võib omandada teissuguse ja rahuliku kuju. Kapitalistlikul tootmisviisil pole „tingimata vaja kokku variseda“, vaid teda võib järkjärgult asendada aste-astmelt esilekerkiva sotsialimiga, mis pääseb võidule sel määral, kui võrra tugevnevad teadlikult sotsialistlikud jõud ühiskonnas. On ka tüüpiline, et kõige moodsamad suunad sotsialismis ikka vähem ja vähem ripuvad selle küljes, mis vanade teooriate järgi „paratamatult“ pidi tulema, vaid kõige pealt kõnelevad võimalusest luua eri inimesis kindlaid sotsialistlikke veendumusi ja teadlikku sotsialistlikku tahet. Nende ideede järgi ei vii tee sotsialismile mitte üle katastroofide ja vaesumise, vaid veenmise teel loodava „sotsialistliku inimese“ kaudu.

III.

Sotsialistlik liikumine püüab asendada praeguse erakapitalistliku tootmissüsteemi sotsialistlik-majandusliku süsteemiga. Sotsialismi põhiidee on teravas vastuolus erakapitalistliku ühiskonna põhiideega. Oma kõige jämedamal kujul seisab see vastuolu egoismi ja altruismi vahelises konfliktis, kuigi ei saa salata, et paljud põhimõttelised erakapitalistliku süsteemi pooldajad on altruismist tugevasti hingestatud ja et samal ajal enamik sotsialiste omab väljakujunenud arusaamist isiksuse tähtsusest. Vastuolu ei seisa õigupoolest mitte selles, kas üldse altruism või individualism peab ruumi leidma ühiskondlikus elus; siiski kujuneb konflikt sotsialismi ja kodanluse vahel võitluseks nende kahe printsiibi vahel. Sest tekib küsimus, kumb neist sotsiaalelus peab erikohal seisma ja otsustavat mõju omama.

Õigupoolest valitseb ühiskondlike vaadete alal kõige imelikum segadus üksikisiku ja üldsuse huvide suhete ja tähtsuse küsimuses. Kodanlikud suunad — konservatism ja liberalism — on ikka valmis piike murdma üksikisiku huvide eest kollektivistliku sotsialismi vastu. Kuid otsustavais küsimusis ei suuda need kodanlikud ühiskonna vaated püsti hoida üht oma peamist vaatekohta. Konservatiivsele maailmavaatele on nn. rahvuslikud huvid kõige kõrge-
mad. Kui isamaa au ja hüveolu nõuavad, peavad kõik erahuvid sellele alistuma. Et seejuures on küsimuses kõrgeimad väärtused (jätame sellega seoses kõrvale kõik usulised kujutlused, mis tihti on ühenduses konservatismi ideedega), rakendab konservatiivne maailmavaade üldsuse huvide prioriteediõiguse põhimõtet. Oma „rahvusliku huviga“ on konservatiivid põhimõtteliselt valmis veel valjumalt üksiku huvi vastu välja astuma kui sotsialistid oma „ühiskonnahuviga“. Rahvuslik huvi on — vähemalt oma mõistelt — kõikide samasse rahvusesse kuuluvate inimeste ühine huvi. Milline põhimõtteline vahe on siis sellel ja sotsialistlikul ühiskonnahuvil? Ilmesti pole siin mingit nimetamisväärset vahet. Kuid vahe avaldub siiski tegelikus elus. Konservatismi rahvuslikke ühishuve võib tihti samastada teatud isikuterühma huvidega, millist nähtust paljud konservatiivid märgivad sel teel, et nad teiste ühiskonna-
vaadete pooldajaid nimetavad „mitteisamaalasi“ ja muude selliste nimedega. Tegelik vahe seisab ka selles, et konservatiivse idee kaitsjad eelistavad igapäevases elus tavaliselt üksiku huve üldsuse huvidele, millised need ka ei oleks. Mõlemat asjaolu püüavad konservatiivid enam või vähem ebateadlikult varjata

sel teel, et nad pöördudes inimeste poole pooldajate võitmiseks rõhutavad ühist rahvuslikku huvi.

Liberalism esineb isiksuse, isiklike huvide eestvõitlejana ühiskondlikkude vaadeta alal. Selles suhtes on ta täitnud suure ajaloolise ülesande. Kuid on huvitav tähele panna, et ka liberalism pole kunagi esindanud absoluutselt isiklikku huvi. Seda on teinud ainult tema kõige radikaalsem kõrvalharu, individualistlik anarhism, mille prohvet oli Max Stirner. Liberalism on kaitsnud oma individualismi, oma eraalgatust, oma vaba võitluse õpetust alatiste viitamisega sellele, et just andes neile jõududele niipalju vaba voli kui vaid võimalik, tüuakse kõige rohkem kasu ka ühiskonnale. Adam Smith, liberalismi Muhamed, kõneles mingist „nägematust käest“, mis korraldaks kõik kõige paremini kogu ühiskonna seisukohast, niivõrra kui tema ideid teostatakse igapäevases elus. Liberalism ei uskunud, et ta maailmavaatena tuleks toime ilma ühiseid inimeste huve sihiks säädmata. Liberalismi „puhaste ideede“ rakendamine tegelikus elus aga ei rahulda alati inimeste ühiseid huve. Kuid nagu öeldud — ja see on meile käesolevas seoses kõige huvitavam — pidi liberaalne maailmavaade lõpuks ikkagi pöörduma ühise huvi poole, et kaitsta oma majanduslikku individualismi.

Kõik kolm meie aja tähtsat ühiskonnavaadet — konservatism, liberalism ja sotsialism — taotlevad järelikult üldist huvi. Konservatism ja liberalism teevad seda tavaliselt nagu viimasel minutil, nad lasevad sellel ehtida oma maailmavaadet ilustisena, mida kantakse eriti pidulikel juhtudel. Sotsialism aga juba lähtubki üldisest huvist, mis on tema eelduseks. Ta arvestab oma tegevuse saavutisi ainult selle järgi, kui palju need teenivad ühishuve. Siin pei-

tubki suur erinevus kodanliste vaadete ja sotsialistliku maailmavaate vahel ja sellest johtub, et veelgi igapäev esinevat konflikti mõlema maailmavaaterühma vahel võime näha egoismi ja altruismi konfliktina.

Sotsialism on teadlikult ja kõhklemata end rajanud sellele, mida kodanlised ühiskonnavaated on pidanud arvestama kui midagi möödapääsematut, mis peab esinema, kui üldse mingi maailmavaade tahab olla ühiskonnavaade. Kodanliste ühiskonnavaadete rakendamisel on see idee tõrjutud tähtsusetule kohale, sotsialism on aga alati avalikult toetunud ühiseile huvidele. Sellest tulebki, et sotsialism ühiskonnavaatena esineb palju järjekindlamalt kui teised ühiskonnavaated. Temal on kindlam kompass, mille järgi ta purjetab, kui teistel ühiskonnavaateil; temal on peanorm, mille järgi tuleb käia. See ei tarvitse tähendada, et sotsialism on dogma, mis formuleerib oma õpetused absoluutseis põhilauseis. Tema peamiseks lähtekohaks on inimlik ühiskond ja selle probleem, ent selle vaatekoha piirides leidub ruumi ka üldiselt realistlikule vaatlusviisile.

IV.

Kui sotsialist vaatleb praegust ühiskonda ühiste inimhuvide seisukohalt, leiab ta enesel põhjust olevat suunata raskeid süüdistusi selle ühiskonna vastu. See, mida sotsialist nimetab erakapitalistlikuks ühiskonnaks, näib kaunis halvasti korraldatud olevat just sellest seisukohast. Erakapitalistlik ühiskond on organiseerinud vajalikkude varade tootmise mõistmatul viisil. Isegi mitte puhtmajanduslikelt seisukohtadelt pole võimalik seda ühiskonda kaitsta. Edasi on selles ühiskonnas hüviste jagunemine juhuslik ja ebaõiglane. Need ja veel teisedki tegurid mõjuvad selleks kaasa, et seda ühiskonda iseloomustatakse ta vabadusepuuduse, õiglusetuse, eksploateerimise ja sotsiaalse kindlusetuse kaudu, mis osaks saab enamikule tema liikmeist.

Oleva majanduskorra sotsialistliku kriitika üheks peaväiteks on järelikult, et see kord juba puhtmajanduslikest

lähtekohtadest on eba-otstarbekohane. „Praegune süsteem ei anna mõõtu välja, kui tarvitada majanduslikku mõõdu-
puud,“ ütleb Ramsay MacDonald oma „Sotsialismis“. „Meie
praegused tootmis- ja jaotamiseetodid on keerulised, ku-
lukad, raskepärased ja pillavad ja seda niisuguses ulatuses,
millest ainult vähesed on jõudnud selgusele, sest nii palju
pillamist on peidetud kasulikuna näiva töö nimetuse taha“
— nii kõlab ühe briti sotsialisti kaebus kapitalistliku süs-
teemi vastu. Suur hulk teisi sotsialistlikke kirjanikke rün-
davad erakapitalismi seepärast, et see üldiselt esindab pil-
lavat, kaootilist ja kokkukõlatut majanduslikku korda.

Erakapitalistlik algatus põhjustab suurt väärtuste hävi-
tamist. Uusi tootmisettevõtteid asutatakse juhuslikult, vaa-
tamata sellele, kas neid on vaja varade tõelise nõudmise
rahuldamiseks. P.-A. Ühendriikidest teatakse jutustada, et
1913. ja 1924. aasta vahel on seal asutatud 20 uut automo-
biilitehast (nende hulgas mõningaid väga suure tootmis-
võimega), mis võistluses jäid alla ja pidid oma tegevuse
lõpetama. Tööminister Davis teatas septembris 1925. P.-A.
Ühendriikide töödepartemendi ajakirjas, et ainuüksi Ameerika
jalanõudetööstusel oli säärane tootmisvõime, et see
oleks võinud varustada kogu maailma. Selle turg oli aga
loomulikult palju piiratum. Samas kirjutises teatati, et
Ameerika veski- ja söetööstus töötab ainult umbes veeran-
diga või ühe kolmandikuga oma töövõimest. Pärast maa-
ilmasõda loodi Ühendriikides Herbert Hoover'i algatusel
komisjon, kes pidi hoolitsema selle eest, et „the waste in
industry“ (pillamine tööstuses) kaoks. See komisjon kor-
raldas kaunis laialdasi uurimisi eri tööstusharudes ja jõudis
tulemusele, et Ameerika tööstuses esineb otse väljaarenenud
toormaterjali, tööjõu ja kapitali pillamine. Isegi maailmas
majanduslikult kõige edasijõudnumas riigis esines järelikult
sõgeda võistluse ja erakäitiste puuduste tõttu määratu suur
majanduslik pillamine tootmise alal.

Pärast seda, kui „the waste in industry“ kõrvaldamiseks
nimetatud komisjon algas oma propagandat, on peamiselt
aastail 1924—1929 nn. ratsionaliseerimistoiming olulistes
osades tööstuse ümber korraldanud ja seda mitte ainult
Ühendriikides, vaid teisteski maades. Toodangu hulk on
suuresti tõusnud, on rakendatud kõige täpsemaid teaduslikke
meetodeid energia, materjali ja tööjõu kokkuhoiuks ja või-
malikult täielikuks kasustamiseks. Masinad on tehniliselt
palju paranenud ja käitiste korrastamine on teinud suuri
edusamme. Nüüd ei tohiks enam sotsialistid tulla oma
kõnedega erakapitalismis pesitsevast pillamisest ja plaani-
tusest! Eks ole ju nüüd pillamine kõrvaldatud ja kõige
teaduslikum kavakindlus valitseb moodsais tootmisasu-
tistes!?

Sotsialist võib nõus olla, et selles viimases lauses on palju tõtt. Ta teebki seda kõhklemata, kuid ilma, et ta kaotaks oma peargumendi praeguse majandusliku süsteemi vastu. Ta ütleb: See võib tõsi olla, et eri käitised, eri rakukesed tööstuselus toimivad eeskujulikult ja et nad majanduslikust seisukohast on laitmatult organiseeritud. Kuid hoolimata keskendamispüüdeist majanduslikul alal, möllab siiski eri ettevõtete vahel korraldamata võistlus, mille tulemuseks on, et isegi pärast ratsionaliseerimist on säilinud kapitalistliku ühiskonna olulised pahed. Isegi mitte pärast ratsionaliseerimise teostamist pole ühiskonnal kindlustust selle kohta, et tööjõudu, tooraineid ja kapitali ei tarvitata käitiste asutamiseks, mille tootmisvõimet pole võimalik kasutada. Niikaua, kui ratsionaliseerimistung valitseb ainult teatavais majanduselu rakukesis, mitte aga kogu tervikus, tulevad sotsialistid ikka oma süüdistustega majandusliku korra puudulikkuse kohta.

Kuid veel muidki arvustavaid märkusi võivad sotsialistid esitada. Tuntud austria sotsiaaldemokraat dr. Otto Bauer on neil pikemalt peatunud oma teoses „Ratsionaliseerimine — värratsionaliseerimine“ (1931). Erakapitalistliku ühiskonna ratsionaliseerimine on kalkuleeritud nii, et ainult eraettevõtjad saavad sellest kasu. Ühiskond peab selliste töötute eest hoolitsemise oma peale võtma. Seesama ratsionaliseering, mis tõstab eraettevõtjate majanduslikke tulusid, suurendab ka terve ühiskonna majanduslikku vastutust. Kui võtta lähtekohaks ühine huvi, siis muutub kogu pilt veelgi ebasoodsamaks. Bauer ütleb õieti, et siin on ühiskonna seisukohast vaadates pigemini tegemist värratsionaliseeringuga ¹⁾.

Inimliku tööjõu erakorraliselt suure pingutamise tõttu, mida nõuab ratsionaliseeritud töötempo, kuluvad ka töölised endisest rutemini läbi. Kõigepealt nüristub nende erkkond. Tööline ei või enam jääda tehasesse niikauaks kui varemalt. Ratsionaliseeritud tööstuses kaotab v a n a d e inimeste tööjõud peaaegu kogu oma väärtuse.

Ka see asjaolu suurendab ühiskonna vastutust.

Tootmise ümberkujundamine esitab ühiskonnale suuremaid nõudeid. Eraettevõtja, ütleb Bauer, on huvitatud ainult töölise jõudlusest töötundide jooksul. Kuid ühiskond peab olema huvitatud tema eluaegsest jõudlusest, tema võimest elatada ennast niikaua kui võimalik ja olla produktiivne inimene. Siin tekib pinevus eraettevõtja ja ühis-

1) Vt. ka E. Poom, Moodne töötehnika ja majanduskriis. El. Teadus nr. 6.

konna huvi vahel. Seda konflikti lahendatakse praegu nii, et ühiskond saab endale raskema koorma, mispärast ühiskonna huvide seisukohalt tuleb jällegi rääkida väerratsionaliseeringust. Ratsionaliseerimine jääb erakapitalistlikus ühiskonnas liig vara peatuma. Ta paneb enese kehtima ainult ühiskonna majandusliku ala teatavas osas, kuid teeb kahju teistele osadele; seetõttu ei saa teda terviku seisukohast täiesti õnnestunuks pidada. Kapitalistlik ühiskond pole järelikult suuteline teostama ühiskondlikku ratsionaalsust. Ta vähendab eraettevõtjate kulusid hoolimata sellest, et nende kulude vähendamise ületab ühiskondlike kulutuste suurenemine. Kapitalist mitte ainult ei või, vaid ta peab ühtsoodu teotsema niiviisi, et vahekord tema isiklike kulude ja isikliku puhastulu vahel muutuks soodsamaks; kuid selle tagajärjel halveneb vahekord ühiskondlike kulutuste ja töötulemuste vahel. Alles sotsialistlikus ühiskonnas, kus ühiskond ise valitseb tootmisvahendite ja tootmise üle, sõltub iga otsus majanduslikes asjus ühiskondliku töö tulemuste ja ühiskondlike kulutuste võrdlevast arvestamisest.

Sotsialist võib endale valida ka teisi lähtekohti, kui ta tahab tõestada oma väidet erakapitalistliku korra plaanitusest. Ta võib toetuda eri tootmisteguritele ja nende tähtsusele ühiskondlikus elus. Mitmesugused tootmistegurid — töö, maa, kapital — on tootmisprotsessi paratamatult vajalikud komponendid (üksikosad). Majanduslik paratamatus ise sunnib neid koostööle. Nad peavad üksteist täiendama, et üldse saavutada mingit tulemust tootmise alal. Aga seal, kus lakkab see algeline suund, seal lõpeb tavaliselt ka koostöö. Selle asemel algab metsik võitlus. Iga tootmistegur püüab endale saada võimalikult palju ühisest tootmistulust. Töö tahab saada niipalju töötasu ja kapital niipalju kapitalikasutust kui võimalik, maa tahab nii kõrget renti, kui aga saab jne. Nad rebivad igäüks enda poole ja sellest tekib palju tülisid ja vastuolusid praeguses ühiskonnas.

Kuidas võib aga võimalik olla, et see, mida saatus näib niiviisi ühendanud olevat, inimühiskonnas on ära lahutatud? See sõltub ilmselt asjaolust, et eri

inimrühmad on ühekülgsest seotud mõne üksiku tootmisteguriga. Töölised esinevad peamiselt tööjõu andjatena, ja neil on järelikult oma ühekülgne huvi selle kohta, et ühisest tulust läheks töötasuks niipalju kui vähegi võimalik; kapitalistid valitsevad kapitali üle ja veavad ühekülgsest enda poole. Ja nii toimub see kogu liinil.

Ühiskondlikus elus avaldub see nähtus klassivõitlusena, võttes erihuvide terava tüli kuju ja hävitades määratu hulga majanduslikku jõudu. Praegusaja ühiskonna lõhestumine ja anarhia põhjenebki sellel olukorral. On ilmne, et juhul kui oleks võimalik leida ühine huvi, mis asetuks kogu tootmise ja kõigi tootmistegurite taha ja mis lõpetaks huvide erinevuse, võiksid kaduda ka nende ühiskonnale ja inimestele saatuslikkude pahede peamised põhjused. Puhtmajanduslikust seisukohast oleks kõige sobivam, et kõigile tootmistegureile leitakse ühine huvi, mis esineks siis otsustava jõuna. Säärane ühine huvi ilmselt leidubki, sest inimesed esinevad ju toodetud kaupade ja hüviste tarbijatena. Ja tarbijatena lähtuvad harilikult kõik normaalsed inimesed järgmisest huvist: et võimalikult väikese majandusliku kuluga saada kvantitatiivsest ja kvalitatiivsest seisukohast nii suurt vastutaset kui võimalik. Üldine tarbijate huvi kaitseb oma tegelikul esinemisel majanduselus säärast seisukohta ka kogu ühiskondliku toodangu suhtes. Kui tootmistegurite valitsemine antaks üldse tarbijahuvi kätte, siis toetuks majanduslik elu ühtlasele alusele. Siis kaovad need hõõrdumised, mis tekivad eri tootmistegurite ühekülgsest käsitlemisest. Kuid tarbijahuvi on kõige laiemas mõttes ka ühiskonnahuvi, sest esinevad ju kõik ühiskonnaliikmed tarbijatena. Kui tarbijahuvid juhivad

tootmist, siis juhivad seda ka ühiskonna ühised huvid. See tähendab, et sotsialistlik vaateviis on pääsnud võidule. Sotsialist leiab, et see seisukoht peab võitma, kui klassivõitlus ja majanduslik lõhestumine oma hädaohtudega ühiskonnale ja selle majandusele kord peavad kaduma. Tootmistegurite ühistöö tõeline ratsionaliseerimine viibki sotsialismi juurde. Nii jõuab sotsialist ka sel teel samale tulemusele kui see sündis majanduselu vaatlemisel lähtudes erakäitise suhetest toomisega kui tervikuga.

V.

Sotsialistliku maailmavaate pooldajad ei vaidle praeguse ühiskonnakorra vastu mitte ainult puhtmajanduslikust seisukohast. Nad leiavad, et see kord ka teistelki vaatekohtadelt on mõttetu ja täis vastuoksusi. Kogu selle ühiskonna viisis käsitleda oma sotsiaalseid põhiküsimusi esineb mingi võimatu vastuoksus. Demokraatia võidu läbi on laialised rahvakihid saanud võimaluse osa võtta riigi- ja kogukonnavalitsemisest. Vaese töölise hääl kaalub niisama palju kui kõige rikkama kapitalisti omagi. Aga see tööline, kes annab kõige oma elu olulisema jõu ühiskonna teenistusse, tehes 48 tundi nädalas vabrikus produktiivset tööd, on just kõige tähtsam (s. o. majanduslikus) punktis kõrvaldatud tõelisest koostööst ja tegelikust kaasamõjustusest. Arvestades vähimalgi määral kas või kõige lihtsamaid psühholoogia-seadusi, võime öelda, et selline olukord muutub pika-peale võimatuks: säärasele töölisele, kes on harjunud kaasa rääkima ja otsustama ühiskondlike asutiste tegevuses, peab tunduma ebaõiglasena seista väljaspool olulisimais asjades siis, kui on tegu tema tähtsaima annusega ühiskonnale. Ta võib-olla istub mingi otsus-

tava kogu liikmena mõnes suures tööliste poolt juhitud omavalitsuses, kus tema sõnal ja häälel on suur tähendus. Aga kui ta tuleb oma töökohale, muutub ta ainult rattakeseks mingis suures masinavärgis. Eks peagi siis tekkima pinevus mõlema olukorra vahel, mis esinevad nii üksiku töölise kui isiksuse kui ka kogu suure massi igapäevases elus.

Samas suunas mõjub kaasa ka püsivalt arenev rahvaharidus. Ühiskond pühendab palju hoolt ja teeb suuri kulutusi rahva vaimse taseme tõstmiseks; tema pingutusi sel alal on krooninudki üha jätkuv edu. Aga mida enam haritud ja vaimselt vaba on inimene, seda tugevamalt ta reageerib olukordadele, mis takistavad teda avaldada tõelist mõju ta kõige tähtsamaile elunähtusile. Ja töölisele on ju alati ta vahekord tema oma tööga kõige tähtsamaid küsimusi. Samal määral kui rahvaharidus tõuseb, tõusevad ka rahvamasside nõudlused ühiskonna majanduselu mõjustamise alal. Kui need nõuded maha surutakse, siis kujuneb rahvahulkadel tundeid ja käsitusi, mis pole kuigi soodsad ühiskonna rahuliku arengu seisukohast.

Poliitilise demokraatia ja süveneva rahvaharidustöö läbi põhjustab ühiskond järelikult ise neid nõudlusi kaasatöötamise kohta, mida ta teiselt poolt püüab tõkestada oma majandusliku korrastuse laadiga. Sotsialist leiab, et ühiskond juba iseenda pärast ei või kaua sallida sellist antagonismi. Kõrvaldada need vastuolud poliitilise vabaduse kaotamisega ja laiade masside kultuuritaseme madaldamisega, mis paljudel muudelgi põhjustel peaks tunduma meie ajale vastu võetamatuna — see kavatsus võiks isegi erakapitalistlikust seisukohast vaevalt tekitada mingeid lootusi. On ju poliitilise vabaduse idee ja võitlus rahvahariduse tõstmise pärast imbinud verre niivõrra laialdas-tele rahvahulkadele, et taganemine laialdasel ühis-

kondlikul rindel oleks ses suhtes vaevalt mõeldav. Säärased meetodid tekitaksid ühiskonnas revolutsioonilisi olukordi, mis kõigepealt kahjustaksid tootmis-tegevuse rahulikku ja soodsat arengut. Lähtudes meie aja poliitilistest olusuhetest ja üldisest kultuuritase-mest leiab seepärast sotsialist, et see vastuolu on üle-tatav ainult juhul, kui võimalikult suurel määral ra-huldatakse rahva nõue majandusliku koostöö suhtes. Nagu pika-peale osutus võimatuks rahvale keelata osa võtta poliitika juhtimisest, panevad enese kehtima ka püüded kaasa rääkida ühiskonna põhjapanevais majanduslikes küsimustes, pääsedes raskete konflik-tide järel lõpuks võidule.

Nende tegelik lahendamine on sotsialismi kõige tähtsamaid probleeme. Ei ole mõeldav, et sellist tä-hendust võiks saavutada varemini koostatud üksik-asjalise programmi alusel. Poliitilise demokraatia valitsemis- ja kaasaráäkimisprobleemest on järkjär-gult jagu saadud vähehaaval ning pika aja jooksul omandatud kogemuste põhjal. On tõenäoline, et ka õigus majanduslikul alal kaasa rääkida lööb enese sa-mal viisil läbi. Kui sotsialist nõustub sellega, arves-tades mingi „majandusliku demokraatia“ kujunemist, siis ei järgne sellest kaugeltki veel, et ta otseselt tahaks kopeerida poliitilise demokraatia vorme ma-jandusliku elu jaoks; seda vähem veel, et need vormid pole pikale katsetusajale vaatamata kuigi täiuslikud, isegi mitte oma otsese eesmärgi saavutamiseks. Moodus sotsialist on üldiselt teadlik sellest, et näit. majanduselu keskseid juhtimisprobleeme ei saa lahenda demokraatlik-esinduslikul teel harilikus korras. Ta ütleb, et inimesed peavad katsetamise teel välja jõudma kõige sobivama korrani nii sellel kui ka kõi-gil teistel aladel. Nad võivad seejuures järgida üldist sihtjoont, mis püüab niipalju kui võimalik

ühes tõmmata inimesi kaasatöötamisele ja kaasvastutusele majanduselus, sidudes sel teel üksikisikuid rahvamajandusliku tervikuga nii materiaalselt kui ka psühholoogiliselt. Meil esineb juba mõningail aladel säärase korra algidu selles kujunevas kaasamääramisõiguses, mis ametiühingute liikumine on ensele kätte võidelnud.¹⁾ Sellest praegu veel algelisest lähtekohast väljudes võib järk-järgult hankida kogemusi, mis tulevikus saavad majandusliku koostöö, mingi majandusliku demokraatia (kui nii võib öelda) aluseks.

Ka nn. kodanlik või kapitalistlik maailm tunneb tugevasti, kuivõrra vastupandamatud on laialiste rahvamasside nõudlused osa võtta majanduselu juhtimisest. Seda tõendavad lõpmata paljud seni üritatud katsed võimaldada praeguse majandussüsteemi piirides kehalise töö tegijaile mingisugusel kujul kaasmõju ja kaasvastutust. Just katsetused kinnitavadki, et sotsialism on esile tõstnud olulised küsimused majanduselus, kõneldes käsitletud antagonismi kõrvaldamise vajadusest.

Selle kaasarääkimisõiguse küsimusega on seotud sotsialistlik võrdsusenõue. Võrdsuse saavutamise püü moodustub poliitilise demokraatia eest peetud võitluse olulisemaks osaks. Võrdsusenõue on olnud möödunud aegade vabadusvõitluste eetiliseks põhialuseks. Need inimesed, kes enese arvates asetsevad süütult ebasoodsas seisundis ühiskonna teiste liikmetega võrrelduna, ei väsi kunagi võrdsust nõudmast. See on juba inimeste loomuses.

¹⁾ Rootsis on tööliste ametiühinguil teatav kontroll tööstuste üle.

Sellest olukorrast tekib vist küll ikka ühiskondlikke konflikte. Ajalugu tõendab, et mida suurem on ühtlusetus, seda võimsamad on rahutused ja seda tugevamini kõigub ühiskond. Ühiskonna ja tootmise enda huvides peaks järelikult omistama eriti suurt tähtsust sellele, et ühtlusetusest tekkivaid konflikte pehmendataks niipalju kui võimalik. Arvestades inimeste üldisi omadusi võib oletada, et nende hõõrdumiste vähendamise vahendiks võib olla ainult nende põhjuse — inimestevahelise võrdsusetuse — kõrvaldamine, niipalju kui see võimalik. Seda teed tahavadki sotsialistid käia.

Võrdsusenõudel on sotsialistlikus ideestikus väga oluline tähtsus, mida nüüdisaegne sotsialism rõhutab uuendatud jõuga. Sotsialistliku maailmavaate elementidest pole aga midagi niivõrra valesti mõistetud ja nii vääralt tõlgendatud kui just võrdsusenõuet. Sellest on tehtud lausa karikatuur: sotsialistlik võrdsus pidavat tähendama täielikku ühetaolisust, kasarudrilli suurendatud kujul. Sotsialist pole siiski nii kitsarinnaline, et ta ei taipaks, et ühiskonnas peab leiduma laialdane individuaalne vabadus, rohkesti ruumi isiklikule algatusele ja vaba tee igäühe annetele, kui tahetakse vältida ühiskonna muutumist inimestele talutamatuks tõkestuseks, mille nad esimesel võimalusel kõrvaldavad. Sotsialist leiab aga, et kõike seda vabadust kindlustab paremini võrdsusele toetuv ühiskond kui praegune ühiskond, kus ühtlusetus majanduslikes elutingimuses on muutunud vabaduse, omaalgatuse ja vaba tee andmise igäühe võimete avaldamiseks, rahva enamikule puhtilluoorseiks asjuks. Sotsialistlikus võrdsuse põhimõttes esineb kõigepealt nõue, et kõigil kaaskodanikel peab olema võimalus võrdselt teistega alustada oma elutegevust. See on peapunkt kõigis võrdsust puutuvais arutluisis. Nii-

kaua kui rikkus ja eesõigused juba hällis annavad mõnedele inimestele eelisõiguse mõjurikaste ja kindlate kohtade suhtes ühiskonnas, kuna vaesus ja ettemääratud tähtsusetu seisund ääretult palju on elus takistuseks teistele arvukaile ühiskonnaliikmeile, nii kaua on sotsialistil ikka põhjust esitada kaaluvaid vastuväiteid praeguse ühiskondliku korra vastu.

Poliitilisele demokraatiale toetuv ühiskond satub ka siin pikapeale möödapäästamatusse vastuollu oma sisima ideega. See demokraatia annab inimestele võrdsed õigused poliitilistes küsimustes, kuna sotsiaalne võrdsusetus on samal ajal ebauhtlase majandusliku varade-jagunemise tõttu väga suur. Näib olevat asjatu soov, et inimesed, kes demokraatia kaudu saavutasid poliitiliselt otsustava võimu ühiskonnas, loobuksid püsivalt tarvitamast seda võimu suurema majandusliku ühetaolisuse loomiseks. Säärastes tingimustes on ühiskonna enda huvides juhtida seda tõkestamatut püüdu mõistlikele, ühiskonnale kasulikele radadele. Seda tahab sotsialist teha. Ta tahab ühiskonda ratsionaliseerida ka selles punktis, püüdes võimalikult suurel määral kaasa aidata sünteesi loomisele vajaduse vahel jätta tee lahti inimese individuaalseile andeile ja võimeile, ning vajaduse vahel arvestada paratamatut võrdsusenõuet. Nende nõuete teostamisel seisab sotsialistil ees rida keerukaid praktilisi probleeme. Neid ligemalt vaadelda pole selles lühikeses kirjutises võimalik.

VI.

Paremat koostööd, suuremat plaanikindlust, laialdasemat kaasaraäkimisõigust ja täielikumat võrdsust

pole võimalik saavutada ilma masside kollektiivse kaasalöömiseta. Sotsialist ei usu õpetusse: Jumal annab õiglasele siis, kui see magab. Ta usub rohkem ühiste teadlike jõupingutuste tulemustesse. Järelikult tahab ta mobiliseerida ühiskondagi oma uuendustegevusse.

Sotsialiseerimise idee teostamine, s. t. sellise korra loomine, mis kujundab ja juhib inimeste majanduslikke peafunktsioone, peab toimuma ühiskonna kaudu. Kui oleme jõudnud selle punktini, küsivad sotsialismi vastased: „Mida tähendab ühiskond? Mis on ühiskond?“ Sotsialistil pole anda sellele küsimusele mingit absoluutselt formuleeritud vastust selles mõttes, et ta laseks oma „ühiskonna“ teatud kindlas igas suhtes ühtlustatud kujus ette astuda. Sotsialist ütleb, et ühiskond juhul, kui on tegu majanduslike funktsioonidega, võib esineda erisugustes vormides nagu praegugi. Riik on ühiskondlikkuse avaldumisvorm, ja on mõeldav, et riik võtab üle rea inimeste majandamise tähtsaid ülesandeid. Kuid sellega pole öeldud, et riik selle eesmärgi teostamisel peaks esinema oma praegusel kujul tsentraliseeritud ametnikevalitsusena. Kui see nii läheks, ähvardaksid meid mitmed hädahud. Üks suuremaist oleks see, et majanduselu bürokratiseeruks, mis suurel määral takistaks selle korra tagajärjekust ja kohanemisvõimet mitmesuguseile ülesandele. Juba Marx ja Engels olid enam kui skeptilised mõtte suhtes, et tsentraliseeritud riigiorganisatsioonil oleks mõni ülesanne täita sotsialiseeritud ühiskonnas. Sotsialismi õpetajad kujutlesid sotsialistlikku tootmist organiseerituna riigitu ühiskonna poolt, mille tuumikuks oleks end ise haldavad majanduslikud organid. Selle puhtanarhistliku vaate ta äärmisel kujul hülgavad nüüdisaja sotsialistid, kes ei poolda Marxi ja Engelse

põhimõttelist riigi-nihilismi. Modernsemad sotsialistid, nagu näit. belglane Emile Vandervelde, on küll õige teravalt tauninud vaadet, et sotsialiseeritud ühiskond peaks võtma täieliku riigisotsialismi kuju. Selle mõttekäigu kujunemisel on kartus riigiaparaadi bürokraatseks kaldumise pärast omanud suurimat tähtsust. Kui rootsi sotsialiseerimiskomisjon esitas oma esimese konkreetse ettepaneku ühiskonna majanduslike funktsioonide olulise osa põhimõtteliselt sotsialistliku organiseerimise kohta, võttis see oma vaatluste lähtekohaks juba riigi valduses oleva ettevõtte — riigi raudteed. Sotsialiseerimiskomisjon tegi ettepaneku, et sellele ettevõttele antagu teissugusem seisund riigi suhtes, kui tal praegu on, muutes ta end ise haldavaks käitiseks autonoomsete juhtivate organitega, kus riiklikud ja teised ühiskondlikud huvid võiksid kaasa mõjuda. Palgamääramised, kokkuleppe-asjad jms. tuleksid täielikult otsustada niiviisi moodustatud haldavas käitises endas, hoidudes kõrvale riigivalitsuse poliitilisist ja bürokraatseist organeist. Siin oleks riigil järelikult veel oluline mõju, kuid tema valitsemisülesanded omandaksid praeguseist suurel määral erineva kuju. Selles seoses on põhimõtteliselt tähtis, et riik võiks toimida ühiskondlikkuse põhimõtte esindajana osalt või täiesti sotsialiseeritud ühiskonnas.

Ühiskonda võivad esindada tema majanduslike ülesannete täitmisel ka omavalitsused. Praegugi eksisteerib laialdane kommunaalsotsialism (linna- jt. omavalitsuste näol), mis ühiskondliku majanduse põhimõtte alusel rahuldab sääraseid tarbeid, nagu elektri-, gaasi- ja veemuretsemine, mõnede transpordiabinõude korralda-

mine jne. Pole mingit takistust nende ülesannete laiendamiseks, nii et nad haaraksid ka teisi sobivaid majanduselu alasid.

Ühiskond võib majanduselus esineda ka teissugusel kujul. Tarbijate vabatahtlik liitumine distributiivse (jaotleva) ja produktiivse (tootva) eesmärgiga on võimaldatud kõigile ühiskonnaliikmeile, esindades majandusliku käitise ühiskondlikku vormi. Selliseis koondisis on kõigi liikmete kaastegevus kindlustatud ja kollektiivne kontroll olemas. Nad rahuldavad kõigi liikmete majanduslikke huve vabatahtlikult rajatud ühiskondlikul alusel. Ühiskond, mille majanduselus domineerivad säärasead ühistegelised koondised, on nii põhimõtteliselt kui ka tegelikult sotsialiseeritud ühiskond.

Sotsialistlik ühiskondlik aatlemine pole järelikult end sidunud mingi kindlaksmääratud, igal tingimusel ühelaadilise vormiga. Sellele aatlemisele moodsal kujul pole isegi see seisukoht võõras, et sotsialiseeritud ühiskond peab jätma tee vabaks ka eraalgatusele. Eraettevõtjatega võistlemise võimalus peab õhutama ühiskonna omanduses ja haldamisel olevaid käitisi hoolitsema võimalikult suurima mõjususe ja otstarbekohasuse eest. Sotsialismile pole ju sotsialiseeritud tootmine mingiks eesmärgiks iseenesest, vaid ta taotleb peamiselt inimlike tarvete võimalikult parimat rahuldamist. Kui erakäitised suudavad paremini hoolitseda tarvete rahuldamise eest kui sotsialiseeritud käitised, siis ei leidu mingit põhjust neid keelata seda tegemast. Rootsi sotsiaaldemokraatliku partei programmikomitee ütles ka 1920. aastal oma seletusis sotsialiseerimise küsimust käsitleva programmiosa kohta: „Keeldu uute käitiste

asutamiseks sotsialiseeritud majandusaladel ei tule välja kuulutada. Sotsialiseering võib ja peab jätkuma ilma majanduselu vabaduse kaotamiseta. Tarbijail ei tohi olla mingit juriidilist takistust oma tarvete rahuldamiseks ka milgi muul teel kui sotsialiseeritud käitiste kaudu.“

Nüüdisaegne sotsialism ja uuem, sotsiaalpoliitiliselt häälestatud liberalism sammuvad kaua ühist teed, juhul kui on küsimuses ühiskonna suhtumine majandusellu. Moodus liberalismgi ei tee omandiõiguse küsimusest mingit dogmat. Briti liberaalid on oma 1928. a. avaldatud programmis „Briti tööstuslik tulevik“ („Britain's industrial future“) tegelikult kõrvaldanud põhimõttelised müürid sotsialismi ja liberalismi vahel omandiõiguse probleemis, ja briti liberaalide programmteos aastast 1929 — „Me suudame võita tööpuuduse“ („We can conquer unemployment“) — ütleb: „Liberalism pole seotud mingi range dogmaga. Teatud juhtudel võib riik hoolitseda majandusliku tegevuse eest, teistel juhtudel peavad seda tegema erakäitised ning veel teistel juhtudel võivad viimased riigiga koos töötades hoolt kanda majanduslike ülesannete eest.“ Siin on dogma erakäitiste ainuvalitsusest kindlal kujul hüljatud.

Omandiõiguse küsimus tähendab sotsialismile väga palju. Ta on tähele pannud, et omandiõigus oluliste tootmisvahendite suhtes on ühiskonnas suure majandusliku plaanituse ja majandusliku surve peapeamiseks põhjuseks. Kuid omandiõiguse küsimus pole sotsialismile veel kõik. On ju omandiõigus iseenselt üldiselt majanduselus passiivne funktsioon. Mingi käitise tähtsus rahvamajanduses ei sõltu niipalju sellest, kuidas teda omatakse, kui sellest, kuidas teda juhatakse. Siin tõusevad esikohale juhti-

misülesanded, mis on suurel määral aktiivne funktsioon. Hästi juhitud eraomanduslik käitis on endastmõistetavalt inimlike tarvete rahulduse seisukohalt kasulikum kui halvasti juhitud ühiskonnaomandlik käitis. Nii ei või ainult omandiõiguse sotsialiseerimine sotsialistidele olla ainuõndsakstegevaks eesmärgiks. Nad peavad lähtuma kõigepealt sellest, et suuta jagu saada halduslikest ülesannetest. Suurelt osalt sotsialiseeritud ühiskonnal, mida juhitakse majanduslikult halvemini kui sellele eelnenud erakapitalistlikku ühiskonda, pole mingit olemisõigust; see variseks peagi kokku, sest inimesed leiaksid varsti ta võrdlemisel vana korraga talle kahjulikke punkte. Kuid modernseile sotsialistidele ei teki säärast riski sel põhjusel, et nad ei soovi sotsialiseerida tervet ühiskonda ühe hoobiga, vaid eri käitisi ja majandusalasid nende sobivuse järgi. Järelikult pole küsimuses korraga ühe ühiskonnasüsteemi võrdlemine teisega, vaid järkjärguline võrdlemine erisuguste, eri põhimõtete järgi omatavate ja juhitud käitiste või majandusalade vahel. Säärasel menetlusviisil on võimalik proovida vastavate vormide otstarbekohasust ja mõjusust igal konkreetsel juhul, lähtudes üldiselt seisukohast, et võidule peab pääsema see, mis inimlike tarvete rahuldamisel osutub kõige kohasemaks, täpselt samuti, nagu erakapitalistlikus ühiskonnaski kõige paremini varustatud käitis töötab kõige paremini ja kauemini.

Pikaajalised kogemused on inimestele näidanud, et mida kõrgemal järjel seisab ühistöö oskus majanduselus, seda paremaks osutuvad tulemused majanduslikust seisukohast. Moodsad erakapitalistlikud keskustuspüüded tööstuselus on selleks üks hilismaid ja tähtsamaid tõendeid. Sotsialist ütleb, et on absurdne mõte, katkestada just praegu seda kogemus-

tele rajatud püüet. Otse vastupidi — on vist vägagi tõenäolik, et inimesed peavad kinni sellest kogemusest ja selle poolt pakutud õpetustest ning sel alusel püüavad arendada koostööd veel kaugemale, lootes saavutada veel paremaid tulemusi. Nad otsivad tõenäoliselt üles ka need punktid, kus koostöö on kõige nõrgem. Millised need kohad on, seda on varemalt juba mainitud. Neil aladel võib koostööd vaevalt arendada suurema mõjustuseni, ilma et ühiskond vahele astuks. See koostöökunst, mis senini on püüdnud üha suuremal määral tõsta inimtöö tulemusi, täiendub veel suuremate inimkollektiivide kaudu ja põhineb ühiskondlikul alusel. Oleks äärmiselt imelik, kui inimlik ühistegevustung, mis senini pole kõrvale pörganud ühegi tõkke eest, nüüd viivitaks ülesande juures — asuda teadlikult ühiskondlikule alusele.

VII.

Praegusaja sotsiaaldemokraatia ei usu võimalust, et sotsialistlikus ühiskonnas riik peaks välja surema ka poliitilise organina seepärast, et tal nimetatud eeldusel puuduksid kõik ülesanded. Kui ka Engelsil oleks õigus, kui ta oletas, et riigil pole täita mingeid majanduslikke ülesandeid teostatud sotsialismi maailmas, on ometi selge, et vähemalt meile praegu ettenähtava aja jooksul on poliitiline ühiskonnaorganisatsioon — riik — möödapääsmatuks vajaduseks. Ka marksistliku sotsialismi pooldajad möönavad seda. Selles mõttes on nüüdisaegne sotsialism pärinud positiivselt riigiaustajalt Lassalle'ilt rohkem kui Marxilt ja Engelsilt.

Sotsiaaldemokraatia on oma igapäevases võitluses olnud tunduvalt suundunud riigi ja selle funkt-

sioonide poole. „Ta on aru saanud,“ nagu Nils Karleby seda väljendab, „et riik on tsiviliseeritud ühiskonnale paratamatult vajalik organisatsioonivorm ja ühiskonna ümberkujundamise vahend. Oli ju sise mine vasturääkivus ühelt poolt võidelda üldise hääleõiguse ja riigijuhtimisest osavõtu eest ning teiselt poolt olla põhimõtteliselt vaenlik riigi vastu.“

Neist seisukohtadest lähtudes peaks ka riigivormi ja -sisu küsimus sotsialismile olema olulise tähtsusega. Sotsialistlik liikumine ongi juba algusest peale seadnud oma eesmärgiks kujundada riiki teatud viisil ja nõudnud selgi alal kaasarääkimisõigust laiadele kaaskodanike kihtidele. Ta on teiste sõnadega, võidelnud demokraatia eest riigielus. Kuid ta pole seda teinud ainult selleks, et demokraatia võiks olla sobiv vahend teatud rahvakihtide (tööliste, kehvikute) huvide rahuldamiseks. Sotsialism on teinud seda ka veendumuses, et mingi poliitiline ühiskonna-organisatsioon, kes tahab eelkirjeldatud mõttes vastu tulla laiemate hulkade riigijuhtimisest osavõtu taatele, võib põhineda ainult demokraatialle. Sotsialistliku ühiskonna poliitilist külge võib kujutella teostatuna ainult demokraatiana. Nii on demokraatia sotsiaaldemokraatialle mitte ainult vahendiks, vaid samuti ka eesmärgiks.

Poliitilise vabaduse ja demokraatia eestvõitlejana on sotsiaaldemokraatia alati välja astunud ka rahvusliku surve vastasena. Kus esineb rahvuslik surve, seal ei või poliitiline vabadus leida endale ruumi. Sotsialistlike erakondade ja sotsialistliku internatsionaali ajaloos kohtame seepärast igal leheküljel kirglikke proteste rahvusliku surve vastu, kus see aga kunagi on esinenud. Moodsal sotsialismil pole midagi tegemist sellise vastuolulise mõistega, nagu seda on „isamaavaenlikkus“. Tema püüab luua vaba isamaad kõigile

eri rahvustele, kus need ka asuksid. Ta püüdeks on ka kaotada need sotsiaalsed ja majanduslikud vaheseinad, mis praegu tegelikult takistavad veel miljoneid inimesi tundmast, et neil on isamaa.

Kuid samal ajal hingestab sotsialismi rahvusvahelise vendluse ja koostöö idee. Ainult erirahvusvahelise vastastikusest usaldusest kantud koostöö kaudu võib tekkida tugev sotsialistlik kord. Ainult usaldusele ja vabadusele rajatud rahvusvahelise majandusliku hüviste vahetusega saab võimalikuks edukas sotsialism. Sotsialism on vabaduse ja võrdsuse idee. Kuid ta on ka vendluse idee, mis esineb eriti ta suhtumises inimsusse ja inimsukku kui tervikusse. Ta püüab teoga täide viia Jaurès'i sõnu: „Kõik isamaad on helisevad keeled inimsuse kandel.“

VIII.

Sotsialistliku liikumise tugevus on tingitud suurel määral ka sellest, et ta energiliselt appelleerib ka inimeste kõlblate jõudude poole. Sotsialistlik ühiskonna-aade sellisena pole hakanud arutama ühiskondliku moraali põhimõtteid.

Sotsialistide laialdased hulgad näevad sotsialismis kõigepealt olevas erakapitalistlikus ühiskonnas esineva kurnamise, õiglusetuse ja rõhumise kõlblat hukkamõistu. Need inimesed taotleavad sotsialistlikku korda lootuses, et see teostab kõrgemad moraalsed põhimõtted inimlikus ühiselus ja kõigepealt takistab inimmasse kasustamast ainult abinõuna üksikute egoistlikes ja erahuvides. Ei või eitada, et see vaateviis on andnud sotsialismile kaugelt enam poolehoidjaid kui külm, ratsionalistlikult mõistuspärane sotsia-

listliku ühiskonnavaate majanduslike ja sotsiaalsete põhimõistete vaatlus. Selles on peitunud sotsialistliku liikumise üks tähtsamaid jõuallikaid.

Siin saabume punktini, mil inimliku ühiskonna-probleemi arutlemine peab riivama inimesi endid. Mõttetu oleks eitada, nagu ei mõjuks ühiskonnakorraldus rohkesti selleks kaasa, et kujundada inimesikute kõlblaid ja vaimseid elemente. Kuid teisest küljest oleks sama lühinägeline keelduda tunnustamast, et paremad inimesed on parema ja õnnelikuma inimühiskonna eelduseks. Inimsuse eduteel peab alati esinema vastastikuseid mõjustusi mõlema teguri vahel: ühest küljest parandatud ühiskond, mis loob paremaid inimesi, ja teisest küljest paremad inimesed, kes loovad parema ühiskonna. Euroopa sotsialismi moodsamad suunad rõhutavad seda seisukohta tugevasti. Hendrik de Man ja tema pooldajad jutlustavad, et sotsialistlik inimene peab eelnema sotsialistlikule ühiskonnale ja et veendunud sotsialisti tähtsamaks ülesandeks on luua juba erakapitalistliku ühiskonna raames sotsialistlikke inimesi nii suurel määral, et sellega rajataks alus sotsialistlikule ühiskonnale.

Sotsialistlik ühiskond on sotsialistide võitluse ja tegevuse eesmärgiks. Milliseks see ühiskond peenustes kujuneb, selle kohta pole keegi XIX sajandi esimese poole utoopiliste sotsialistide järel enam püüdnud selgusele jõuda. See oleks ka asjata vaev, sest ühiskonnapilt muutub ju alatiselt; nii pole üldse võimalik täna öelda, mis on sobiv ja teostatav nii ja niipalju aega hiljemini. Seepärast ei saa minna kaugele kui öelda, et sotsialistid püüavad edasi teatud peasihis, mis suundub säärase ühiskonna poole, millel on üldiselt sotsialistlikule ühiskonnale omane korras-

tus. Võib ka öelda, et ühiskondlikus võitluses esin-
davad sotsialistid teatud meelsusesuunda, mis nõuab
kõigile inimestele kaasarääkimisõigust ühiskonna poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike küsimuste otsustamisel, rõhutab võrdsuse nõuet ja ühiskonnaliikmete koostööd.

Mida see aade tähendab sotsialistidele ja inimkonnalegi, seda võib kõige selgemini väljendada rootsi suure luuletaja Viktor Rydbergi sõnadega:

„Meie kohus on teotseda nii, nagu oleks Messia riik meie püüdluste võimalik eesmärk, isegi siis, kui me kahtleksime tema tulemises. Mida põhjanael oli vanadele meremeestele, seda peab see riik olema meile, nimelt suunanäitaja, kuigi ta põhjanaela taoliselt kuulub taevalike ilmutuste, mitte aga maise tegelikkuse hulka.“

Järelsõna.

P. Tarvel.

Viimaste aastakümnete rahutu ja sageli tormilise arengu tagajärjel on nüüdisaegne maailm, eriti poliitilisel alal kaotanud endised võrdlemisi selged kontuurid. Ta moodustab väga erilaadiliste vaadete, püüete ja taotluste kaootilise segu, mis hämmastab isegi kogenud vaatlejat oma kummaliste vastuoksustega ja ootamatute kombinatsioonega, kus uued ja vanad elemendid üksteisega omapäraselt läbi põimunud. Seetõttu on ka poliitiliste ja sotsiaalsete elunähtuste õige mõistmine ja hindamine nüüdisajal väga raske ülesanne, mis eeldab häid teadmisi ja vajalikku poliitilist kultuuri. Ent sellest ülesandest ei tohi siiski keegi loobuda, kui ta ei taha jääda lakamatult voogava elu vaatlemisel samasugusesse abitusse seisundisse, nagu seda oli primitiivse mõtlemisega ürginimene, kes kõigis talle arusaamatuis nähtusis nägi vaid oletatavate heade või halbade vaimude kätetööd. Eriti on demokraatliku põhikorruga riikides kodanikel mitte ainult õigus, vaid otsene kohustus õppida poliitilisi vahekordi nägema kaine, kriitilise pilguga ja omandada oskus ning vilumus neis iseseisvalt orienteeruda, et mitte kergeusklikult langeda igasugu poliitiliste õnneküttide suurte lubaduste ja demagoogiliste filippikate ohvriks. Selleks tuleb neil aga teha süstemaatilist ja pidevat enese-

harimistööd, lakkamatult täiendades oma teadmisi poliitiliste küsimuste ja sotsiaalteaduste alal.

Kui keerulised ja mitmepalgelised ka ei ole nüüdisaja poliitilised võitlused, võime nende kirju, kiirelt vahelduva sündmustiku taga siiski tähele panna teatavaid sügavamaid põhisuundi, teatavaid ühiskondlik-poliitilisi magistraale, mille väljendisena esinevad eri sündmused ja nähtused. Sellest ajast peale, mil XVI sajandi usundiliste võitluste keerises kokku varises keskajast pärinev katoliiklik universaalsüsteem, on vabanenud ühiskondliku aatlemise keskse probleemi moodustanud küsimus riigi ja ühiskonna parimast kujust, teatavast loomulikust korrast (*ordre naturel*), mis kõige paremini vastaks inimiseloому põhiomadustele ja kõige otstarbekamalt suudaks lahendada inimeste mitmesuguste tarvete rahuldamise ülesannet. Vastuse otsimisel sellele probleemile on ajajooksul kujunenud mitu eri suunda, mis mitmesuguseis variatsioonenes on kestnud kuni nüüdisajani.

Kõigepealt kasvas Inglise ja Prantsuse valgustusajastu aatlejate (J. Locke'i, Montesquieu', A. Smith'i, J. Bentham'i jt.) ideestikust välja liberalism, mis peab tähtsaimaks eduteguriks loovat isikust ta vaba algatusvõime ja energiaga, näeb individuaalsete jõudude takistamatus avalduses kultuuriarengu paratamatut eeldust, asetab riigile ülesandeks kindlustada õiguslikku korda, piirab aga samal ajal riigivõimu funktsioone üksikisiku teotsemisvabaduse kasuks ja usub, et vaba võistluse tagajärjel iseenesest sugeneb mingi loomulik kokkukõla rahvastiku eri kihtide vahel. Liberalism kajastas eeskätt jõukate ning haritute kodanlikkude rahvakihtide huve ning elukäsitust ja toetus loodusõigusele, mis oli sügavas vastuolus nii keskajast pärineva kirikliku maailma-

vaatega kui ka uuel ajal arenenud riikliku absolutismiga. Liberalismi poolt arendatud vabaduse mõiste tekkis võitluse tulemusena iga välise surve ja iga autoriteedi eitamisest. Sellest johtubki XVIII sajandi liberalismi suur elujõud ja võimas energia, ent sellega on seletatavad ka tema mitmed puudused. Kui Suure Prantsuse revolutsiooni järel teostus osa liberaalide põhinõudeist, muutus XIX sajandi liberalism mitmeti mõõdukamaks, aga samal ajal ka kriitiliseks. XVIII sajandil käsitati vabadust kui loodusõigusele toetuvat tõsiasja ja rõhutati, et kõik inimesed sünnivad vabadena. XIX sajandil nähti aga vabaduses eeskätt isiksuse eneseväärtuse-tunnet ja ta positiivset võimet ennast võimalikult vabalt määrata ja igakülgsest arendada. Leiti, et inimene kaugegtki ei sünni vabana, vaid saab alles ajajooksul vabaks kasvatus, enesearenduse ja teiste omataolistega liitumise teel. Vabadus ei seisa enam endastmõistetava tõsiasjana arengu alul, vaid moodustab teatava ülesande, eesmärgi, mis on saavutatav sedamööda, kuidas areneb isiksuse eneseteostuse protsess.

Selliselt käsitatud vabadus moodustab tähtsa positiivse teguri riigikodanlikus kasvatuses: ta pole enam mingi eesõigus, vaid ideaalne ülesanne, mis eeldab ja nõuab isikult visa püüdmist, tööd ja isegi eneseohverdamist ning enesepiiramist. Et liberalismi järgi on vabaduse põhimõtte alusel võimalik kasvatada selliseid inimesi, kes on võimelised ise endi üle valitsema, siis moodustab demokraatlik idee vaid liberaalsete põhimõtete loogilise edasiarenduse. Siiski kulus palju aega, enne kui liberaalsed kodanlikud ringkonnad (enamasti alles XIX sajandi teisel poolel) leppisid seisukohaga, et poliitilised vabadused ei moodusta rikkaste ja haritud isikute eesõigust, vaid peavad kuuluma kõigile ühiskonnaliikmeile kui

oma inimesväärtuselt võrdseile isiksustele. Alles see viimaseil aastakümneil toimunud liberaalsete ja demokraatlikkude püüdluste liitumine poliitilises teoorias ja praktikas on võimaldanud ühisel rindel võidelda mitmesuguste demokraatliku massidiktatuuri vormide poolt ähvardava hädaohu vastu, muuseas rahvamasside poliitilise küpsuse, teadlikkuse ja vastutustunde arendamise teel. Samuti on hilisem liberalism vabanenud oma esialgsest umbusklikkusest riigivõimu suhtes selle järel, kui selgus, et riik, kuigi esijoones sundvõimule toetuv organisatsioon, siiski teatavail eeldustel suudab luua sobivaid tagatisi isikuvabaduste kindlustamiseks ja edukalt lahendada mitmesuguseid ülesandeid majanduslikul, kultuurilisel jt. aladel nii üldise hüveolu tõstmiseks kui ka üksikindiviidide huvides. Viimaseil ajal on liberaalsete keskkihtide majandusliku tagurpidimineku ja parlamentaarse valitsemiskorra kriisi tõttu küll liberalismi täht mõnevõrra kahvatanud, nii et (ühe autori sõnade järgi) noorsugu ühendavat liberaali mõistega kulunud öökuube ja tuhvleid kandva, elust mahaäänud, saamatu ja kitsarinnalise targutaja kujutelma. Siiski moodustab liberalismi põhi-idee — vabadus — nii nüüd kui tulevikuski esmajärgulise tähtsusega vaimse väärtuse, mis on iga tõelise ja püsiva arengu paratamatuks eelduseks. Seetõttu ei saa ta kunagi pidada oma ülesannet lõplikult täidetuks ja lahkuda ajaloo näitelavalt.

Teine poliitiline põhisuund — konservatism — kujunes opositsioonina valgustusajastu liberaalsete ja radikaalsete teooriate vastu. Ka tema arenes teoreetilise õpetusena kõigepealt Inglismaal, kus Suure Prantsuse revolutsiooni ideede vastu tekkis juba selle revolutsiooni ajal tugev reaktsioon. Selle esindajana ründas E. Burke teravasti Prantsuse seadusandjate

eluvõõrast abstraktsust ja rõhutas ajaloolise järjekestvuse tähtsust ning kujunenud traditsioonide säilitamise vajadust. XIX sajandi esimesil aastakümneil, nn. kultuuri-reaktsiooni ajal, omandas konservatism, eriti mõnedel Prantsuse (L. Bonald'il, J. de Maistre'il) ja Saksa (K. L. v. Halleril, Fr. J. Stahl'il) aatlejail rõhutatult alahoidliku, isegi reaktsioonilise ilme. Klassikalise selgusega formuleeris eriti Saksa feodaal-absolutistliku reaktsiooni riigifilosoof Stahl konservatiivse riigiteooria põhiõpetusi, arvustades teatava teravmeelsusega valgustusajastu ratsionalistlikke seisukohti, nõudes aukartust kord kujunenud ja ajalookäigus pühitsetud eluvormide vastu ja vaadeldes riiki, kui teatavat kõlblat isiksust, mis olevat kujunenud orgaanilise arengu teel ja mida ei tohi meelevaldselt ümber korraldada mingisuguste puhtteoreetiliste kaalutluste põhjal. XIX sajandi 2. poolel minetas konservatiivne suund pikapeale senise leppimatult tagurliku ilme ja kohastus ajaolude sunnil liberalismi põhimõttele baseeruvale kodanlikule ühiskonnale, milles ta eeskätt on esindanud suurmaaomandi huve. Oma ühiskondlikult erikaalult tagurpidi läinud konservatismi mitmed elemendid, nagu tugeva rahvusliku riigivõimu nõue, leppimatu seisukoht sotsialismi suhtes jne., on viimaseil ajal siirdunud mõnede uuemate poliitiliste suundade (fašismi, rahvus-sotsialismi) ühiskonnakäsitusse.

Kolmas tähtsaim ühiskondlik-poliitiline suund — sotsialism — moodustab demokraatia erivormi ja arenes peamiselt alates 1830-aist aastaist, kuigi ta, eeskätt küll teatava abstraktse mõttekonsekventsina, oli esinenud juba varemini, muuseas ka mõningail valgustusajastu aatlejail. Sotsialismi edu oli tingitud suurkapitalistlikus ühiskonnas ja liberaalses riigis tekkinud vastuolust klassiteadvuseni jõudnud

töölismasside õigusliku võrdsuse ja nende raske majandusliku sõltumuse vahel: saavutanud enam-vähem võrdse õigusliku seisundi teiste ühiskonnaelementidega, hakkasid need massid seda teravamini tundma oma tähtsusetust majanduselus ja oma täielikku ripuvust tööandjaist. Seetõttu kinkisid nad üha suureneval määral oma tähelepanu Marx'i ja Engels'i sotsialistlikule suunale, mis erinevalt eelmistest utopistlikest (Fourier', Owen'i jt.) suundadest hakkas töölisklassilt nõudma organiseeritud võitlust oma klassihuvide ja (kaugemas perspektiivis) klassivaba sotsialistliku ühiskonna eest. Sel teel õnnestus tööliskonnal pikkamööda tõsta oma majanduslikku taset ja saavutada suuremat ühiskondlikku erikaalu. Organiseerunud tööstustöolistest kujunes klass, kes nüüdisajal seisab oma iseteadvuselt, hariduslikult tasemelt ja kõlblailt omadusilt mõõtnatult kõrgemal kui töövõtjad seda olid sada või sadakakskümmend aastat tagasi vabrikutööstuse süngeil algusaegadel. Poliitilisteks parteideks organiseerunud sotsialistlikele elementidele on osavõtt igapäevasest poliitilisest elust olnud väga oluliseks elukooliks, õpetades neid kainemalt arvestama tõsiolusid ja tihedamalt kaasa elama oma riigi ja selle rahvastiku huvidega ning üldise saatusega. Teisest küljest moodustasid just sotsialistlikud parteid sellise jõu, kelle survele kodanlikud parlamendid asusid teostama mitmeid tervendavaid reforme sotsiaalseadusandluse ja teistel aladel, suurendades sel teel üldist hüveolu ja vähendades riigile hädaohtlikku sotsiaalset pinevust. Nii on sotsialistlikulgi liikumisel olnud täita oma positiivne osa viimase sajandi üldises poliitilises arengus.

Nende kolme suure ja kandva voolu ja nende väiksemate eriharude (radikalismi, natsionalismi jt.) olemuse, võistluse ja vastastikuste suhete tundmine aitab

meid olulisel määral orienteeruda nüüdisaegses poliitilises tõelikkuses. Neid võib tundma õppida mitmel viisil — kas jälgides ajalooliselt nende tekkimist ja avaldumisvorme eri mais, eri konkreetseis olukorris või jälle vaadeldes neid üldiselt ja süstemaatilisel kui teatavaid ühiskonnaaatelisi süsteeme. Käesolevas teoses on eelistatud viimast teed ja on lastud rootsi paremaid eriteadlasi selgitada kokkuvõtlikult ja ülevaatlikult selle suuna olemust, põhi-ideid ja püüdlusi, millisesse vastav autor ise kuulub, kusjuures iga vastavat käsitlust on kontrollinud mõned sama suuna nimelised rootsi esindajad. Seetõttu on iga poliitiline peavool esitatud sellisel kujul, nagu selle voolu enda pooldajad seda ise käsitavad. Seejuures paistab silma, et Rootsi kui vana demokraatliku kultuuriga maa loomulik poliitiline areng on kõigi nende suundade äärmusi ja teravaid kontuure tugevasti vähendanud, neid kõiki üksteisele lähendades teataval üldisel pinnal. Näit. rõhutavad iga voolu esindajad demokraatliku riigikorra säilitamise ja kindlustamise vajadust, apelleerivad inimeste kõlblate jõudude poole ja nõuavad kõrgetasemelist poliitilist kasvatust. Nii-sugune mentaliteet ja sellised püüdlused peaksid meiegi äsja üleelatud raske poliitilise kriisi õhkkonnas pakkuma lugejaile tervendavat ja kainestavat eeskuju.

Kirjandust.

- H. Cecil, Conservatism, 1912.
 G. de Ruggiero, Geschichte des Liberalismus in Europa, 1930.
 L. v. Wiese, Der Liberalismus in Vergangenheit und Zukunft, 1917.
 H. Bourgin, Les systèmes socialistes, 1923.
 B. Földes, Die Hauptströmungen der sozialistischen Gedankenwelt, 1923.

Sisukord.

	Lk.
KONSERVATISM	5
Konservatiivne mõtlemisviis	5
Erakonnaelu pärast maailmasõda	5
Tasakaalu puudumise põhjused	7
Vabaduse- ja ühiskonnaõpetus	12
Konservatiivne demokraatia	16
Konservatiivse poliitika ülesanded	21
Kool ja kirik	23
Kirik õpetusasutisena	26
Rahvuslik, rahvusvaheline ja ülerahvuslik	27
Kapitalist ja tööst	31
Õiguslik kord ja valitsus	35
LIBERALISM	40
1. Erilised ühiskonna ideaalid	40
2. Vabadus	45
3. Võrdsus	54
4. Vendus	59
5. Liberalismi tulevikuülesanded	62
SOTSIALISM	65
Järelsõna	103
Kirjandust	109

Eksitavaid trükivigu.

- Lk. 47, 5. r. ülalt on: ühiskonnakokkulepet (contrat sociale),
 peab olema: ühiskondlikku kokkulepet (contrat social)
- Lk. 47, 10. rida alt on: Montesqieu, peab o.: Montesquieu
- Lk. 54, 7. rida alt on: c. sociale, peab o.: c. social
- Lk. 54, 13. r. alt on: égalité, p. o.: égalité
- Lk. 62, 11. r. ülalt on: resursside, p. o.: ressursside

Trükikodade tööummistus enne jõulu Raamatu Aasta puhul on põhjustanud käesoleva numbri viibimise, mida lugejaid lahkesti palutakse vabandada.

ELAV TEADUS NR. 1—48.

- Nr. 1. Suur maailmasõda. Kirj. H. G. Wells.
- " 2. Uued teed tervisele. Kirj. dr. C. Thomalla.
- " 3. Esimene teekond ümber maailma. Kirj. A. Pigafetta.
- " 4. Otstarbekohane ja ilus kodu. Kirj. A. Rimmel.
- " 5. Vana-maailma hukkumine. Kirj. prof. G. Ferrero.
- " 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis. Kirj. Eduard Poom.
- " 7. Okultism ja teadus. Kirj. prof. A. Messer.
- " 8. Sissejuhatus poliitikasse I. Kirj. Hearnshaw ja Cole.
- " 9. Jeesuse elu ja õpetus. Kirj. prof. W. Bousset.
- " 10. Energia. Kirj. prof. Oliver Lodge.
- " 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti. Kirj. prof. A. Piip.
- " 12. Eesti rahvausundi maailmavaade. Kirj. dr. O. Loorits.
- " 13. Kehaehitus ja iseloom. Kirj. dr. med. K. Lellep.
- " 14. Tehnika võidukäik I. Kirj. dr. J. Kranig.
- " 15. Elu ja inimese põlvnemine. Kirj. H. G. Wells.
- " 16. Eesti kroonika 1932. Ein, Poom, Palm, Martna, Tammer.
- " 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus. Kirj. E. Maddison.
- " 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus. Kirj. dr. J. Port.
- " 19. Lapsepõlv ja iseloom. Kirj. A. Elango.
- " 20. Rõivastuskunst ja mood. Kirj. A. Rimmel.
- " 21. Enesearendus ja edasiõppimine. Kirj. A. Kurvits.
- " 22. Itaalia renessanss I. Kirj. prof. W. Söderhjelm.
- " 23. Sissejuhatus kunstivooludesse. Kirj. A. Aspel.
- " 24. Romantika ja realism. P. Bogani jt. järgi H. Paukson.
- " 25. Lühike eesti kirjanduslugu. Kirj. Fr. Tuglas.
- " 26. Erakonnad Eestis. Kirj. E. Laaman.
- " 27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine. Kirj. prof. K. Ramul.
- " 28. Eesti kroonika 1933. Kirj. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja kaugekino. V. Koern.
- " 30. Raamat ja tema sõbrad. Kirj. Fr. Puksov.
- " 31. Alateadvus ja psühhoanalüüs. Kirj. K. Holtzmeier.
- " 32. Aine saladused. Aatomid ja molekulid. Kirj. W. Bragg.
- " 33. Uued teed toitluses. Kirj. O. Keskk.
- " 34. Elekter igapäevases elus. Kirj. A. Põdrus.
- " 35. Aur, tuli ja vesi. Kirj. E. Kokker.
- " 36. Mis on „hing“? Kirj. prof. dr. Eino Kaila.
- " 37. Uuem eesti kunst. Kirj. R. Paris.
- " 38. Nõukogude Vene. Kirj. E. Laaman.
- " 39. Eesti kroonika 1934. Tammer, Taklaja, Elango, Urgart.
- " 40. Prantsusmaa ja Euroopa. Kirj. A. Aspel.
- " 41. Vana-Eesti rahvakultuur. Kirj. G. Ränk.
- " 42. Meie metsloomad. Kirj. K. A. Hindrey.
- " 43. Tõutervishoid ja rahva tulevik. Kirj. dr. med. H. Madisson.
- " 44. Mis on elu? Bioloogia põhiküsimusi. Kirj. V. Lao.
- " 45. Maailma usundid. Kirj. prof. E. Tennmann.
- " 46. Mis on vaim? Kirj. prof. Eino Kaila.
- " 47. Meie koduloomad. Kirj. K. A. Hindrey.
- " 48. Poliitilised peavoolud. Redig. prof. P. Tarvel.

ELAV TEADUS

jätkab ilmumist ja levitab teadust, mis on kõigile vajalik, kõigile arusaadav, kõigile huvitav ja uudne.

Elava Teaduse tellimine on seega tarvilik igaühele:

1. Seepärast, et iga tänapäeva-inimene vajab ajakohast ülevaadet moodsa elu tähtsaist küsimusist nii oma teadmiste rikastamiseks kui kasutamiseks kutsetöös.

2. Seepärast, et praegune kiire elutempo ei võimalda põllumehel, töölisel, õppival noorsool ega haritlaselgi tellida endale ning lugeda suuri ja kalleid teaduslikke raamatuid.

3. Seepärast, et Eestis ainult **Elav Teadus** pakub neid tarvilikke teadmisi süstemaatiliselt, lühidal ja kõigile arusaadaval kujul.

4. Seepärast, et **Elav Teadus** on pildirohke, nägus ja odav: aastakäiguna maksavad 12 raamatut üksikmüügihinna 12 krooni asemel ainult 9 krooni, s. o. 75 senti iga üle 100 lk. suuruse numbri eest, mida võib tasuda osakaupa.

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

12 eri raamatut Kr. 9.—, 6 eri raamatut Kr. 5.—, 3 eri raamatut Kr. 2.75, 1 raamat Kr. 1.—, 12 eri raamatu hinda Kr. 9.— võib tasuda osakaupa: Kr. 3.50, 2.50, 2.—, 1.—

Kõide: ilukõide 12 raamatut Kr. 5.—, 6 raamatut Kr. 2.50, 1 raamat Kr. —.50, rahvaraamatukogu kõide Kr. —.40 iga raamat.

Alaseeria **Uue kodu käsiraamat** I—VI (ET numbrid 2, 4, 18, 19, 20, 33) praktilises ja nägusas kalingurköites Kr. 6.—.

Tellides maksta raha posti jooksvale arvele nr. 20-36 ja kirjutada tellimine rahakaardi lõigendile. Jooksvat aastakäiku võib tellida ajakirjana postkontoritest, raamatukauplustest, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmeestelt ja

EESTI KIRJANDUSE SELTSILT, TARTUS

